

ЎЗБЕКИСТОН ССР «БИЛИМ» ЖАМИЯТИ

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ

ТИЛ ВА ДИЛ

„ЎЗБЕКИСТОН“ НАШРИЁТИ
Тошкент—1972

«Уч илдиъ», «Қора кўзлар», «Эрк» каби қисса ва романлари, замондошларимиз ҳақидаги бир қанча ҳикоялари, шунингдек адабиётшуносликка оид илмий асарлари билан кенг китобхонларга таниш бўлган адиб Пиримқул Қодиров бу сафар «Тил ва дил» номли қизиқарли китобча ёзиб, ўз мухлисларига тақдим этди.

Китобчада ўзбек тилининг сарчашмаси Алишер Навоий замонидан бошлаб ҳозирги ўзбек адабий тилининг тадрижи ва такомиллига оид муҳим масалани ёритишга ҳаракат қилинади. Ўзбек ёзма-адабий тиламиз халқ тили хазинасидан ўринли фойдаланиб равнақ топаётгани, конкрет исботлаб берилади.

Ҳурматли адибимиз Пиримқул Қодировнинг ўзига хос услубда ёзилган ушбу асарини китоб дўстлари қизиқиш билан кутиб оладилар, деган умиддамиз.

На узбекском языке

Пиримқул Қодиров

ЯЗЫК И ДУША

Издательство «Узбекистан» — 1972—Ташкент.

Отпечатано в типографии ЦК КП Узбекистана.
Ташкент, ул. «Правды Востока», 26.

Редактор Мели Жўра
Тех. редактор А. Альберт
Корректор И. Аҳмедов

Теришга берилди 6/IV-1972 й. Босишга рухсат этилди 17/X-1972 й.
Қоғоз формати 84×108½_{мм}. № 2. Вос. л. 1,25. Шартли бос. л. 2,1.
Нашр. л. 2,07. Тиражи 14408. Р—08755. «Ўзбекистон» нашриёти.
Тошкент, Навоий, 30. Шартнома № 90—72.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг босмаҳонасида
босилди. Тошкент, «Правда Востока» кўчаси, 26. Заказ № 467.
Баҳоси 6 т.

ХАЛҚ ТИЛИНИНГ ҚУДРАТИ

Инсон қалбини, унинг маънавий дунёсини тилнинг иштирокисиз тушуниб бўлмайди. Тил — инсонни табиат подишосига айлантирган энг асосий кучлардан бири бўлганини Ф. Энгельс ўзининг «Табиат диалектикаси» асарида алоҳида таъкидлайди: «Аввал меҳнат, ундан сўнг меҳнат билан бирга аниқ сўзлардан иборат нутқ — майдун миясини аста-секин инсон миясига айлантирган иккита энг асосий стимуллар бўлди»¹.

Тилнинг бутун қудрати — унинг халқ дилида ва меҳнат жараёнида яратилиб, бойиб бориши билан боғлиқдир. Одамлар бир ишни кўплашиб қилганларида бир-бирлари билан сўзлар воситасида алоқа қилишга эҳтиёж сезадилар. Бир авлод ўзининг иш тажрибасини иккинчи авлодга сўзлар воситаси билан тушунтиради. Шу тарзда бундан юзлаб, минглаб йиллар олдин яратилган тил бойликлари авлоддан авлодга ўтиб, кишиларнинг маънавий дунёсини бойитиб боради. Тил меҳнат жараёнида яратилгани туфайли унинг бош манбаи ва асосий илдизлари, бинобарин асосий бойликлари ҳам меҳнаткаш халқда бўлади.

Улуғ бобомиз Алишер Навоий 1499 йилда ёзган «Муҳокаматул луғатайн» асарида туркий ва форсий тиллар ҳақида қиёсий фикр юритгани маълум. Бу асарнинг мақсади — бир тилни улуғлаб, иккинчисини камситиш эмас эди, балки ҳар икки тилнинг ўзига хос фазилатлари, афзалиятлари борлигини исботлаш эди. А. Навоий ўз она тилининг афзалиятларини исботлашда бутунича

¹ Ф. Энгельс. Диалектика природы, Госполитиздат, 1955, 135-бет.

халқ тилига таянган, ёзма адабиётга меҳнаткаш халқ тилидан кирган жонли сўзларни махсус таъкидлаб кўрсатган эди:

«Сипқармоқ, қизғанмоқ, термулмоқ, безанмоқ, ўкурмак, қинғаймоқ, бўхсамоқ».

Отларни ёшларига ва турларига қараб ажратиш: «Қулун, той, ғунон, дунан, тўлан, тубучоқ, арғумоқ, јака, ёбу». Егуликлар: «Қатлама, қурут, тутмоч, қуймоғ, ўмоч, кўмоч, толғон». Ҳаракатни ифодаловчи «борғудек, билгудек, айтқудек, урғудек, ёки борғоч, топқоч, сочқоч, ёки «билакўр, қилакўр, кетакўр, етакўр»¹ сўзлар.

А. Навоий келтирган бу сўзларнинг ажойиб хусусиятлари бор. Аввало, бу сўзлар туркий тилда сўзлашувчи халқнинг ҳаётига шу даражада хос ва моски, уларнинг эквивалентини форсий тилдан тополмайсиз. А. Навоий кўрсатганидек, форсигўйлар юқорида келтирилган отлар ва бошқа кўп нарсаларнинг номларини ва хилларини туркий тилда айтганлар. Сўнгра, мисол қилиб келтирилган сўзлар меҳнаткаш халқнинг ҳаётдан келиб чиққан умрбоқи сўзлардир. Беш юз йилдан бери адабий тилда қанча ўзгаришлар бўлди, қанча-қанча сўзлар, иборалар эскириб, истеъмолдан чиқиб кетди. Аммо юқоридаги сўзлар ҳали ҳам эскирмаган, улар бугун ҳам она тилимизнинг ўзига хос бойлигини, гўзаллигини кўрсатиб турипти.

Албатта, халқ тили ҳам йил сайин ўзгариб, янгиланиб, бойиб боради. Аммо уни мустақил тил қилиб турган мағзи, унинг халқ ҳаётига узвий боғланган ўзаги ҳаммиша аслига содиқ бўлади ва мазкур халқ тургунча туради.

Алишер Навоий мана шу ҳақиқатни жуда чуқур ҳис қилган. Унинг даврида халқ тилининг қудратини яхши билмайдиган, шу сабабли она тилига менсимай қарайдиган зодагонлар кўп бўлган. Улар она тилларида шеър ёзишни қийин ҳисоблаб, форсий тилда, ижод қилганлар. А. Навоий бундай кишиларга қарата қўйидаги сўзларни айтади: «...агар киши яхши мулоҳаза ва тааммул қилса, чун бу лафзда (яъни туркийда) мунча вусъат, (кенглик, қатта имкониятлар) ва майдонда мунча фусҳат (йўли очиқлик) топилур, керакким бунда ҳар нав сухон-

¹ Алишер Навоий, Асарлар, 15 томлик, Т., 1967, 14 т. 108—115-бетлар.

гузалиғ ва фасиҳғуфторлиғ ва назмсослиқ ва фасона-пардозлиқ осонроқ бўлғай ва воқеъ осонроқдур»¹.

А. Навоийнинг фикрини бир оз соддалаштириб айтадиган бўлсак қўйидаги маъно чиқади: форсий тилда ижод қилишни осонроқ деб ўйлайдиган туркий тилли кишилар ҳақиқатни билмайдилар. Ҳақиқат шундаки, туркий тил уларнинг она тиллари бўлгани учун бу тилда шеър ёзиш ҳам, маҳорат кўрсатиш ҳам уларга осонроқдир, чунки бу тилни улар болалиқдан яхши билмайдилар, унинг ҳамма бойликлари, ҳамма афзалиятлари улар учун очиқдир.

Худди шунга ўхшаш фикрни бундан салкам етти юз йил бурун улуғ итальян шоири А. Данте ҳам айтган экан. Абурайҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино даврида Урта Осиёнинг фан тили араб тили бўлганидай, Данте даврида Италиянинг давлат ва фан тили лотин тили эди. Данте ўзининг машҳур «Илоҳий комедия»сини итальян тилида ёзиб, бу тилни амалда улуғлаган, унинг мустақил адабий тил бўлиб шаклланишига йўл очган эди. Кейинчалик у «Халқ тили ҳақида трактат» ёзиб, жонли халқ тилининг устунлиги нимада эканлигини назарий планда кўрсатади.

Дантенинг бу трактатидан айрим жойларини тилшунос олим Р. А. Будагов ўзининг 1967 йилда нашр этилган монографиясида таржима қилиб келтирган. Дантенинг фикрича, халқ тили — бу гўдақликдан она сути билан бирга ўзлаштириладиган ва ҳеч қандай қоидаларсиз кишининг қон-қонига сингадиган табиий тилдир. Китоблар, ўқитувчилар, махсус машғулотлар ёрдами билан ўзлаштириладиган Данте давридаги лотин тили бундай эмас. «Бу икки тилдан биринчиси — халқ тили — олижаноброқдир, — дейди Данте. — Чунки халқ тили... биз учун табиийдир. Иккинчи тил эса сунъийдир»².

Тилдаги китобийликни, сунъийликни, халққа бегоналикни француз адабиёти ҳам бошдан кечирган. Қизиғи шундаки, Дантега бу қадар табиий ва олижаноб туюлган итальян тили XIV асрда француз ёзувчилари учун сунъий ва китобий тилга айланган. Бу даврда Франциянинг оқсуяклари орасида ўз она тилини менсимасдан, итальян тилида сўзлашиш одат бўлган. Фран-

¹ А. Навоий, Асарлар, 15 томлик, 14 том, 117—118-бетлар. Қавс ичида берилган изоҳлар биздан.

² Р. А. Будагов, Литературные языки и языковые стили, М., 1967, 340-бет.

циядаги Уйғониш даврининг машҳур ёзувчи ва олими Андре Этьен бу одатга қарши «Итальянлашган ва бошқача шаклланган янги француз тилида бир-икки диалог» номли памфлет ёзади ва унда на французчани, на итальянчани эплаб гапирадиган оқсуяклар устидан кулади. «Француз тили итальян тилига нисбатан кўпгина устунликларга эга», дейди Андре Этьен ва ўз фикрининг исботи учун итальян тилида бўлмаган французча сўзлар, иборалар, ҳатто суффиксларни келтиради.¹ Л. Этьеннинг француз тилига хос афзалиятларни исботлаш принципи А. Навоийнинг туркий тилга хос афзалиятларни исботлаш принципига ўхшаб кетади. Худди шу XVI асрда Дю Белле деган шоир бошчилигида бир гуруҳ олимлар, ёзувчилар «Француз тилини ҳимоя қилиш ва улуғлаш» номли манифест эълон қиладилар. Дю Белле «Она тилини ҳимоя қилиш — ватанни ҳимоя қилиш билан баробардир»² деб ёзади.

Ўз она тилларини ҳукмрон лотин ва италия тилларидан ҳимоя қилган ватанпарварлар бу ерда ҳам оддий халқ яратган тилнинг бойликларига таяниб иш кўрадилар. П. Рамус номли олим ёзади: «Халқ — ўз тилининг энг олий ҳокимидир, тил халқ мулкидир...»³ Француз ёзувчилари халқ тилида ва шеваларида мавжуд бўлган жуда кўп сўзларни адабий тилга киритиб, уни бойитадилар. Масалан, улуғ француз ёзувчиси Рабле ўзининг машҳур қаҳрамони Гаргантюа учун 153 хил ўйинлар, 138 хил овқатлар, 98 хил илонларнинг ҳамма номларини француз халқ тилидан топиб беради.

Орадан юз-икки юз йил вақт ўтади. Француз тили жаҳоннинг энг яхши тараққий этган мустақил адабий тилига айланибгина қолмай, бошқа тилларга ўз таъсирини, ҳатто ҳукмини ўтказа бошлайди.

XVIII асрга келиб энди ватанпарвар рус ёзувчилари ўз она тилларини француз тилининг ҳукмидан ҳимоя қила бошлайдилар.

«...Бизда рус билан русча гапиришмасдан нуқул бузуқ француз тилида сўзлашишади,— деб ёзган эди

¹ Вопросы формирования и развития национальных языков, М., 1960, 206 стр.

² Р. А. Будагов, Литературные языки и языковые стили, М., 1967, 353 стр.

³ Вопросы формирования и развития национальных языков, 209 стр.

Н. М. Қарамзин 1795 йилда. — Бизнинг яхши жамият деб аталган табақамизда француз тилини билмасангиз кар ва гунгга ўхшаб қоласиз. Уят эмасми?.. Бизнинг тилимиз юксак фасоҳатни, жарангдор гўзал поэзияни ифодалашгагина эмас, нафис соддаликни, қалб оҳанглари, барча туйғуларини ифодалашга ҳам қодир. Рус тилида француз тилига нисбатан уйғунлик кучли. Бизда ўзимизга хос ҳолатни, ҳаракатни билдирадиган муштарак сўзлар кўпроқ: бундай устунлик фақат туб тиллардагина бўлади».¹

Кўриниб туриптики, А. Дантедан беш аср, А. Навоийдан тўрт аср кейин яшаб ижод қилган М. Қарамзин ҳам ўз она тилининг мустақил тараққиёти учун курашганда рус халқ тилининг юқори табақада ҳукмронлик қилаётган француз тилидан қандай афзал томонлари борлигини таъкидлаб ёзган. Биз юқорида француз тилининг ўзи ҳам итальян тилининг ҳукмронлигидан, шу йўл билан халқ тили бойликларига таяниб туриб латин тилининг ҳукмронлигидан халос бўлганини келтирган эдик.

Демак, бу ерда кўпчилик миллий тилларнинг мустақил тараққиёти учун характерли бўлган умумий бир қонуният бор. Бу қонуният шундаки, ҳар бир тилнинг афзалияти шу халқнинг ўзи билан бирга яшайди. Ўз халқидан ва ўз сарзаминидан ажралиб қолган, бошқа халқнинг юқори табақаларига китоблар ёрдами билангина ўргатилган тил боғдан кўчириб олинган ва тувакка ўтқазиб қўйилган ўсимликнинг аҳволига тушади. Тувакда ҳам, албатта, тупроқ бор, сув, ҳаво бор, бироқ ҳаммаси чекланган, шароит табиий эмас, сунъий. Шу сабабли ўзига хос табиий шароитларда ўсадиган ўсимликлар тувакда ўсадиган ўсимликлардан устун келаверади.

Шунга ўхшаб, ҳар бир тил ўз халқининг тарихига, урф-одатларига, психологиясига, турмуш шароитларига чамбарчас боғланган бўлади ва бу боғланиш иплари узила бошласа тил ўзининг табиий кучини, гўзаллигини, бойлигини йўқота бошлайди. Сунъий шароитда ўсадиган дворян болалари хаётини кузатган машҳур рус ёзувчиси И. А. Гончаров 1877 йилда қуйидагиларни ёзган эди:

«Болани бешикда ётган пайтдан бошлаб французчага, инглизчага ўргатишади, шундан кейин ўқитувчи

¹ Русские писатели о языке, тўплам, Л., «СП», 1954, 57-бет.

ёллаб, русча ўқитадилар... Оқибатда булар на рус бўлади, на француз, на инглиз. Улар ўрганган инглиз, француз тиллари дипломатлар гаплашадиган, салонларда сўзлашиладиган сунъий, расмий тиллардир. Ҳолбуки, ҳақиқий французлар, инглизлар чин интим турмушларида гаплашганларида уларнинг тилида, юзида, ҳаракатларида табиий ҳаётлари, қонларида бори, ақл-идроклари, урф-одатлари, тарихлари акс этиб туради...» Кўриниб турибдики, бу ерда И. Гончаров тилларни бир-бирига қарши қўймайди, балки текинхўр синф вакилларининг тилга нотўғри муносабатини қоралайди. У ўз фикрини қўйидагича давом эткизади: «Қачондир бир вақт бутун миллатлар, тиллар бирлашар, одамзод ягона оилага айланар; майли, шундай бўлсин; аммо бу мақсадга етиш учун ҳамма миллатлар бутун кучини ишга солиши, ҳар бир миллат ўзида бор фазилатларнинг бутун шарбатини йиғиб, одамзод яратадиган маънавий бойликлар хазинасига қўшиши керак... Бунинг учун эса рус, ҳақиқий рус бўлиши керак, бизни ўз миллатимизга кўп жиҳатдан боғлаб турган куч — тилимиздир».¹

Одамзод бирлашиб бир оилага айланиши учун ҳар бир миллат бутун кучини ишга солиб, ўзига хос фазилатларини башарият хазинасига қўшиши кераклиги — бизнинг коммунистик мафкурамизга тўғри келадиган жуда илғор фикрдир.

Партиямиз программасида кўрсатилганидек, бизда барча миллий тиллар тенг ҳуқуқлилиқ асосида равнақ топади ва гуллаб-яшнаш йўли билан бир-бирларига яқинлашади. СССР халқлари тилларининг ўзаро алоқаларини мустаҳкамлашда рус тилининг аҳамияти жуда катта. Биз рус тилини иккинчи она тилимиз деб биламиз. Улуғ рус ёзувчиларининг асарлари, уларнинг бой ижодий тажрибалари, халқ тили хазиналаридан фойдаланиш бобида эришган улкан ютуқлари ўзбек совет ёзувчилари учун ҳам юксак бир намуна бўлиб хизмат қилади.

Халқ тили бойликларидан фойдаланишнинг аҳамияти ҳақида Л. Толстой шундай деган эди: «Халқ сўзлашадиган тилда ёзувчи ифодаламоқчи бўлган ҳамма товүшларни бериш имконияти бор, — мен шунисини яхши кўраман. Бундан ташқари, энг муҳими шуки, халқ тили — энг ях-

¹ Русские писатели о языке, Л., «СП» 1954, 330-бет.

ши бадийи регулятордир. Халқ тили ортиқча жимжимадор, шиширилган нарсаларни айтмоқчи бўлганинда ҳам айтгани қўймайди»¹.

Халқ тили мана шундай регулятор бўлиши учун ёзувчи ўзи тасвирлаётган воқеликка ҳаққоний ва самимий муносабатда бўлиши керак, китобхонларнинг эҳтиёжларини ҳамиша ҳис қилиши керак. Чунки жонли тил — алоқа қуролидир. Алоқа эса ҳамиша сўзловчидан эшитувчининг эҳтиёжини ҳисобга олишни талаб қилади. Одамлар бир-бирлари билан сўзлашганларида, улардаги энг асосий эҳтиёж — ҳақиқатни билиш, ўзини қизиқтирадиган бирор нарса ҳақида чин, аниқ тасаввур олишдир. Айтиш мумкинки, инсоний сўз — асли туғилишида чин сўз бўлиб туғилган. Кейин унинг ёнида ёлғон сўз ҳам пайдо бўлган-у, дарахтга чирмашиб ўсадиган зарпечак сингари чин сўзга чирмашиб, унинг ҳисобига ғовлай бошлаган.

Халқ тилининг регуляторлик хусусияти шундаки, самимий сўзга чирмашган қаллоб зарпечак бу тилда кўзга тез ташланади. Жимжимадор баландпарвоз тилда ростни ёлғондан, самимиятни қаллобликдан ажратиш қийин. Жонли тил эса халқ ҳаётига чинакам боғлиқ бўлганлиги учун, бунда реалистик хусусиятлар потенциал имкониятлар тарзида ҳамма даврларда мавжуд эди. Мана шу имкониятлар ҳар бир миллий адабиётда тўлақонли реализм ғалаба қилаётган даврларда бутунича юзага чиқади.

Ҳамза яратган «Майсаранинг иши» комедиясида Мулладўстнинг қандай сўзлашини эсланг: «Бунни қарангки, иккам ўттиз йилдан баққа мана шу бехосият остонаи номуборақда мингдан ортиқроқ хотин ҳалола бўлди. Биздақа пешонаси тўмтоқ, қурумсоққа бирортаси ҳам... тегмапти-е! Вой сени бекорчиликда яратган худойимдан ўргулай... Бу бизнинг пешонамизга хотин битишга келганда ё қалами қудратнинг сиёҳи адо бўлиб қолган, ё... худойимнинг қулоғи билан биздақа камбағалларнинг орасига Жаброил деган бесўнақай қанотларини тўсиб олган-да... Бўлмасам, наҳот бир кам қирқ йилдан бери хотин сўрашни қилавериб оғзимиз халта бўб кетса-ю, бир алвастигаям учрамасак-а! Ўргулиб қўйдим!»².

Мулладўст — оддий халқ вакили. У кўпдан бери қо-

¹ Л. Н. Толстой, Асарлар, XI т. 278-бет.

² Ҳамза, Асарлар, 1960, Т. II т. 187—189-бетлар.

зига хизматчилик қилади. Унинг тилида жонли халқ тилининг ифода кучи ва образлиги акс этади. «Иккам ўт-тиз», «бир кам қирқ» деган иборалар ҳам оддий бир хизматкор одамнинг табиатига мос. Айни чоқда, Мулладўст қозининг даргоҳида кўп йил яшаб, ундан кўпгина диний тушунчаларни ўрганган. «Қалами қудрат», «остонайи номуборак», «Жабронлнинг қаноти» каби иборалар бунинг далилидир. Мулладўст дунёдан тоқ ўтаётганига куйнади, буни мана шу даргоҳдан ва ўзининг шўрпешоналигидан кўради. Қувноқ табиатли Мулладўст ўз пешонасига қўшиб бутун динни ва диндорларни ҳам ҳажв қилади.

Ҳамза Мулладўстни аниқ бир шахс, айни вақтда, типик бир характер шаклида кўрсатади.

Биз Мулладўст орқали ҳаётнинг ҳаққоний тасвири-ни кўрамиз, айни вақтда, халқ тилининг гўзаллиги, бойлиги, серзавқлиги ҳис қиламиз. Тилдаги бу гўзаллик халқ вакилининг поэзияга бой дилидан келиб чиқаётганини ҳам сезамиз.

Октябрь революциясидан кейинги даврда чинакам халқчил адабиётнинг шаклланишига эски жимжимадор китобий тил кўп халақит берар эди. Шунинг учун ёзувчиларимиз халқ тилини менсимайдиган текинхўр синф вакиллари ўз тилларидан сўзлатиб ҳажв қиладилар. Бу жиҳатдан Абдулла Қодирийнинг 1922—25 йилларда «Муштум»да давомли босилган «Қалвак Маҳзумнинг хотира дафтаридан» номли қиссаси жуда характерли.

Қалвак Маҳзум ер ислоҳоти ўтказилаётган йилларда Гўристон деб аталган бир маҳаллага имом бўлади-ю, қавмларининг орасида, бировдан тортиб олинган мулк ҳаром бўлишини айтиб чаппа ташвиқот юргизади. Бундан хабардор бўлган тегишли ташкилотлар милтиқли одам юбориб, Маҳзумнинг оёғини ерга тегизмай олиб кетади.

«Алқисса, арақ-арақ тер босиб ва яна қалб мисли кабутар бачча бетоқат ва беором ул... буқъаға етдим. Ул-дев сийрат фақирни бўсағада девбаччаи дигарга топшириб, ўзи ғойиб бўлди. Бул кашкашон, гардан кашон маъносидан ҳайрон ва харосон таҳорат танг қилиб... эрдим.

Алқисса, ичкаридин ўшал шапкапўш чиқиб, фақирни чоқирғонида «дуои забон баста»ни такрорлаб, бир эшикдин кириб, бировидин чиқиб, боз бир эшикни босиб, алҳосил, учулончи хонада сандалнишин бир бадҳайкал

сарбараҳнага йўлиқдим. Албатта, ҳаромзодаларнинг сардори шул бўлгай деб, муросасози дасти алиф-лом таъзим адосидин сўнг, ул сардор «келинг, домла» деб заҳарханда қилди»¹.

Эски дostonлар ва «Қиссасил анбиёлар»нинг дабдабали услубида ёзилган бу парчанинг жўнгина маъноси бор. «Буқъа» — бино. Милтиқли киши Маҳзумга афсонавий дев бўлиб кўринади. «Кашкашон, гардон кашон, дегани «милиционер мени бўйнимдан боғлагандай ва судрагандай қилиб олиб келди» дегани. Домла бундан шу қадар харосон бўлган, яъни қўрқиб кетганки, таҳорати танг келиб, расво бўлишига сал қолган. «Шапкапўш» — «шапка кийган», «сандалнишин» — «сандалда ўтирган», «дуои забон баста», — «тилни боғлайдиган дуо», «сарбараҳна» — «бошыланг», «муросасози дасти алиф-лом» — «Муросасозлик билан қўл қовуштириб». Маҳзум атайлаб ўзбекча сўз ва иборалар ўрнига форсча-арабча ишлатади, чунки у шунга одатланган. Маҳзумнинг мулло Берди деган аттор ошнаси ҳозир идораларда ўзимизнинг она тили ишлатилаётганини айтади. Шунда Маҳзумнинг кўнглига «она тилини маҳкамаларда ишлатиш жойизмикин, йўқмикин?» деган шубҳа келади. «Аmmo бу масала тўғрисида бир ўзга вақтда китоб кўрмоқчидурман»² — дейди у ўзига ўзи.

Маҳзум ҳаётдан бутунлай узлиб қолган, ўз она тилидан ҳам ётсирайдиган, фақат китоб кўриб яшайдиган одам. Йигирманчи йилларда адабий тилимиз тез суръатлар билан янгиланаётган бир пайтда илгари ҳукмронлик қилиб келган жимжимадор китобий тил «Қалвак Маҳзумнинг хотира дафтари»да ўзининг бутун «сепи»ни ишлатиб қолади. Чироқ ўчишдан олдин бир лопиллайди. Шунга ўхшаб, дабдабали китобий тил янги адабий тилга ўрнини бўшатиб бераётиб, Қалвак Маҳзум каби «пилик» ёрдамида яна бир лопиллаб кўринади. Бироқ энди бу лопиллашдан ёзувчи ҳажвий кулги чиқаради.

Албатта, биз «жимжимадор китобий тил» деб классик адабиётимиз тилини айтаётганимиз йўқ. Гўзал образларга бой бўлган классик адабиётимиз тилининг энг яхши бадий анъаналари бугунгача давом этиб келяпти.

«Ёзув тили мутлақо оғзаки тилга ўхшаши керакми?»

¹ А. Қодирий, Қалвак Маҳзумнинг хотира дафтарида, «Муштум», 1926, 24-сон.

² А. Қодирий, Кичик, асарлар, 1969, Т., 33-бет.

Йўқ, — деган эди А. С. Пушкин, — оғзаки тил ҳам ҳеч вақт ёзув тилига мутлақо ўхшаши мумкин эмас... Ёзув тили (письменный язык) оғзаки гаплашганда туғиладиган иборалар билан минут сайин жонланиб туради, лекин ёзув тили асрлар давомида эришганларидан воз кечмаслиги керак»¹.

Бу ерда А. С. Пушкин ёзув тили деб адабий тилни назарда тутяпти. Янги ўзбек адабий тили ҳам худди А. С. Пушкин айтган принцип асосида оғзаки тил ҳисоби-га кун сайин жонланиб, бойиб боради. Шу билан бирга, ёзма адабиётимиз асрлар давомида қўлга киритган бадиий тил анъаналари ҳам янги бир асосда давом эттирилди.

Бу олижаноб ишда Ҳамза, А. Қодирӣ, Ғ. Ғулом, С. Айний, Ойбек Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Уйғун каби совет ёзувчиларининг хизматлари жуда катта бўлди. Улар ўзбек халқининг минг йиллар давомида яратган тил бойликларидан самарали фойдаланиб, оддий меҳнаткашларга тушунарли бўлган, уларнинг дилини бойитадиган ажойиб асарлар яратдилар. Биз бу ерда ўзбек реалистик прозасининг бадиий тили ҳақида, бу тилдаги фазилатлар халқ оmmasининг дилига йўл топганлиги тўғрисида сўз юритар эканмиз, реалистик асар тилида ғоявий мазмун билан бадиий шакл қай тарзда уйғунлашишига махсус тўхталиб ўтишимиз керак.

ҒОЯ ВА ТҒЙҒУ БИРЛИГИ

Адабиёт — инсоншунослик бўлганлиги учун қаҳрамоннинг ташқи қиёфаси билан бирга унинг маънавий дунёсини ҳам, психологиясини ҳам ишонарли ва таъсирли қилиб тасвирлаб бериш ёзувчилар олдида турган энг қийин, энг шарафли вазифалардан ҳисобланади. Тўғри, реализмдан олдинги тараққиёт босқичларида, масалан, классицизм ёки романтизм услублари ҳукмронлик қилган даврларда инсоннинг психологиясини, хилма-хил ҳис-туйғуларини ҳаётдагидай аниқ кўрсатиб бериш унчалик зарур ҳисобланмаган. Классицизм ўз замонасида ижобий роль ўйнаган адабий оқим бўлса-да, у китобхонга, томошабинга кўпроқ ақл ўргатишга асосланган эди. Шунинг учун классицизмда кўп учрайдиган дидактизм, рационализм, схематизм каби камчиликлар унинг

¹ Русские писатели о языке, тўплам, Л., «СП», 1954, 77-бет.

имкониятларини чеклаб қўйди. Романтизм услуби инсоннинг ички дунёсини классицизмга нисбатан чуқурроқ тасвирлашга интилди. Аммо романтизмда ҳам инсоннинг реал ҳаётидан кўра ҳаёт ҳақидаги романтик орзулари ва ҳаёлий интилишларини тасвирлаш устун туради. Романтизмнинг энг илғор шакллари кейинчалик реализм таркибига киргандагина бу икки услуб бирлашиб, инсоннинг ички дунёсини, шу жумладан, унинг орзулари, ўй-хаёлларини ҳам ёрқин ҳаётий образларда мужассамлантиришга муваффақ бўлди.

В. И. Ленин ўзининг «Фалсафа дафтари»да шундай деб ёзади: «Бизнинг сезгимиз ягона ва сўнгги объектив воқеликнинг образларидан иборат, сўнгги воқелик деганимиз охиригача аниқланган деганимиз эмас, шундан бошқа воқелик йўқ ва бўлиши мумкин эмас, деганимиздир».¹

Демак, инсон реал ҳаёт ҳақидаги энг ҳаққоний тасаввурни ўз сезгилари воситаси билан олади. Инсон сезгисига бу даражада юксак баҳо бериш, унинг ҳис-туйғуларини биринчи ўринга қўйиб таҳлил қилиш — материалистик дунёқараш билан реалистик адабиётнинг услуби орасида табиий бир яқинлик борлигини кўрсатади. «Ҳис-туйғулар реал борлиқни кўрсатади, фикр ва сўз эса — умумийликни»².

Албатта, диалектик материализмни реалистик адабий услубга механик равишда боғлаб бўлмайди. Адабиёт ва фалсафа инсон фаолиятининг муस्ताқил соҳалари бўлишидан ташқари, О. Бальзак, Л. Толстой каби улғу реалистлар ҳаёт ҳақиқатларини инсон ҳис-туйғулари орқали очиб беришда жуда мураккаб ва зиддиятли дунёқарашга асосланганлар. Буни биз К. Маркс, Ф. Энгельснинг Бальзак ҳақидаги фикрларидан ва В. И. Лениннинг Л. Толстойга бағишланган мақолаларидан ҳам биламиз. В. И. Ленин Л. Толстойнинг дунёқарашидagi заиф ва реакцион томонларини қаттиқ танқид қилади, аммо унинг ижодини одамзоднинг бадий тараққиётида олдинга ташланган янги бир қадам деб атайди. В. И. Ленин Л. Толстойни «Рус революциясининг ойнаси» деб баҳолагани ҳаммага маълум.

Л. Толстой табиатан реалист ёзувчи, у инсоннинг пси-

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 4-нашри, 14 т. 116-бет.

² О философских тетрадах В. И. Ленин, М., 1959 251-бет.

хологиясини, қалб диалектикасини жуда чуқур ҳис қила билган сиймо. Инсоннинг ҳис-туйғуларни эса В. И. Лениннинг юқорида келтирилган сўзлари билан айтганда, реал борлиқни кўрсатди. Шунинг учун Л. Толстой инсон ҳис-туйғуларини тасвирлаганда табий бир тарзда диалектик бўлиб қолади, стихияли йўл билан материализмга келади. Мана шу ҳол унга ўзи тан олмаган улуғ революциянинг ойнаси бўлиш имконини беради.

Бу фактда биз диалектик материализм билан реалистик адабий услубнинг билвосита боғланишлиги борлигини, бу алоқанинг асосида инсоннинг сезгиси, ҳис-туйғуларни ётишини жуда аниқ кўрамиз. Материалистик фалсафа ва реалистик адабиёт ҳар бири ўзига хос йўл билан инсон сезгисига таяниб, улуғ кашфиётлар қилади.

Лев Толстой ўзи яратган бадний асарларда инсоннинг хилма-хил ҳис-туйғуларини олижаноб мақсадлар нуқтаи назаридан кўрсатади. У ўзининг санъат ҳақидаги трактатида айтганидек, одамзодга хос энг юксак, энг гўзал ҳис-туйғуларни сўз воситаси билан кишиларга «юқдириш»га интилади.

Биров астойдил завқланиб кулса, буни кўрган одамнинг ҳам кулгиси келади, ҳеч бўлмаса, кулимсирайди. Биров ўртаниб йиғласа, буни кўрган одам беихтиёр маъюсланади. Далада бўрини кўриб қўрққан одам қандай ваҳимага тушганини айтиб берса, унинг туйғуси эшитувчиларга ҳам ўтади. Санъат ва адабиётнинг таъсир кучи бир одамнинг бошидан кечган ҳис-туйғуларни иккинчи одам мана шу тарзда ҳис қила билиш билан боғлиқдир.

«Одамда бошқаларнинг туйғусини чуқур ҳис қила билиш, юқтира билиш қобилияти бўлганлиги учун ҳам, — дейди Л. Толстой, — бутун одамзод шу вақтгача бошдан кечирган ҳамма нарсани ҳар бир киши ҳис қила билиши мумкин. Одам бундан минг йил олдин ўтган кишиларнинг туйғуларини ҳам, аини вақтда, ўз замондошларининг туйғуларини ҳам ҳис қила олиш ва ўз туйғуларини бошқаларга юқтира олиш имкониятига эга»¹.

Бу имкониятнинг юзага чиқиши учун ёзувчи ўз ғоясини ҳаққоний ҳис-туйғулар билан йўғира билиши керак. Ғоя билан туйғу чинакам уйғунлашгандагина

¹ Л. Н. Толстой, Адабиёт ҳақида, М., 1955, 357-бет.

китобхоннинг қалбига етиб боради, унга яхши маънода «юқади», демак, уни тарбиялайди. Ғоя билан туйғу эса фақат бадий тил материалида, аниқ ва образли сўзлар воситасида уйғунлашиши мумкин.

«Ўтган кунлар» романи ҳозирги ўзбек тилининг энг нозик ҳис-туйғуларни ҳам тасвирлашга қодир эканини барала кўзга кўрсатган асарлардан биридир. Албатта, бу романи ёзишда А. Қодирий кўпгина ижодий изланишларни бошдан кечирган. У ўз қаҳрамонларининг ўта нозик, жуда мураккаб туйғуларини ўқувчи ҳам тўлиқ ҳис қиладиган тил билан тасвирлаш учун баъзан аниқ сўз ва ифода тополмай қолади.

«Ўтган кунлар»нинг 1923 йилда «Инқилоб» журналида чиққан илк парчалари билан унинг алоҳида нашрлари солиштирилса, мароқли мисоллар топиш мумкин.

Бир қизнинг ишқида пинҳон дард чекиб юрган Отабек Тошкент ҳақида нохуш гаплар эшитади. «Ану ярасининг устига *Тошкент тинчсизлиги* қўшилғач, Отабек тағин ҳам хаёлчанланган»¹.

Биз тагига чизган «Тошкент тинчсизлиги» ибораси ёзувчи айтмоқчи бўлган маънони аниқ ифода этолмайди. «Нотинчлик» деган сўз, эҳтимол, табиийроқ эшитилар, аммо бу ҳам Тошкентда бўлган даҳшатли воқеаларнинг таъсир кучини ифодамай олмайди. Шунинг учун романининг алоҳида нашрида ёзувчи бу иборани «Тошкент фожиаси» деб тузатади.

Журналда: «Кумушбиби уйқудан турғач, уйда фавқулодда бир ўзгариш сезадир. Бир кечада ҳар кимнинг оғзига тўй деган гап экилган... Тўй учун янги кўрпалар қопламоқчи бўларлар, пар тўшаклар олмоқчи бўларлар...»².

Алоҳида нашрида: «Кумушбиби уйқудан туриб, фавқулодда бир ҳолга учрайди: бир кечада ҳамманинг тушига «тўй» кириб чиққан. Тўй учун янги кўрпалар қопламоқчи бўладилар, пар тўшаклар олмоқчи бўладилар»³.

«Уйқудан турғач» ибораси китобийроқ бўлгани учун жонли тилдаги «уйқудан туриб» билан алмаштирила-

1 «Инқилоб», 1923, 11-12 сонлар, 6-бет.

2 Уша сон, 7-бет.

3 А. Қодирий, *Ўтган кунлар*. 1958, Т., 46-бет.

ди. «Кумушбиби... уйида... бир ўзгариш сезади». Бироқ бу уй фақат Кумушбибиники эмас. У ота-онасининг уйида яшайди. Ёзувчи бу ноаниқ сўздан воз кечиши ҳам ўринли. «Ҳар кимнинг оғзига «тўй» деган гап экилган» жумласи автор истаган нозик маънони бермайди. «Оғзига... экилган» қўполроқ эшитилади. «Ҳар кимнинг» ҳам унча аниқ эмас. «Бир кечада ҳамманинг тушига «тўй» кириб чиққан» жумласи эса ўша фавқуллодда ҳолатга жуда мос келади. Бу жумлада Кумушбибининг ҳайрати сезилиб туради. Одатда, «Бугун тушингга тўй кирганми, ўзи!» деган халқ ибораси бир оз табассум билан айтилади. Ёзувчи бу иборани ишлатиш билан, Кумушнинг кинояомуз табассумини ҳам ифода қилади. «Бўларлар» деган сўз «бўлирлар» деган шаклда бошқа туркий тилларда учрайди, аммо ўзбекчада қўлланилганда гумон феълини билдиради («балки отамлар ҳам тўйда бўларлар, эҳтимол бўлмаслар») Кумушнинг тўйи бўлиши эса аниқ. Шу сабабларга кўра А. Қодирий «бўларлар»ни бўладилар» билан алмаштиради.

Реалист ёзувчи тилдаги баландларвоз жимжимадор услубдан ҳам ҳаёт ҳақиқатини кўрсатиш учун фойдаланади. Масалан, «Ўтган кунлар» романидаги игвогар Ҳомид Отабек билан Мирзакарим Қутидорни хонга қарши хиёнатда айблаб, Мусулмонқулга мактуб ёзади, уларни қамоқдан озод қилган Ўтаббой, Қушбегига «бир ҳамён олтин деб душманлар томонига ўтди» деб туҳмат қилади. Хатнинг охири: «Бу мактуб содиқ бир қулнинг холис садоқатидан бир намунадир... Ўзимнинг бу хизматим эвазига бир мукофот олиш муддаосида бўлмаганимдан ва нимаики жаноблари йўлида машаққат чеккан бўлсам, ўзимнинг бир виждоний вазифам деб билиб бу мактубда ўз отимни ёзишга ҳам тиламадим... Бир ғариби бечора»¹.

«Виждоний вазифам», «холис садоқат» сингари баландпарвоз сўзлар ёлғонни яширишга хизмат қилади, туҳматни ҳаспўшлайди.

Тарихдан бизга маълумки, хонлар ва мансабдорлар энг қонли фармонларни ҳам кўринишдан чиройли, сербезак ибораларга ўраб ёздирганлар. Худоёрхон Тошкентдаги бегуноҳ қипчоқларни ўн беш ёшидан то ет-

¹ А. Қодирий. Ўтган кунлар. 110 — 112-бетлар.

миш ёшигача битта қолдирмай қиришга буюрган фармонини эсланг:

«Бу ҳукмимизни ижро эткувчи Тошкент ҳокими Нормухаммад Қўшбегига марҳамати шоҳонамиз шулдирким, гарчи сизнинг қипчоқ қовмига мансубиятингиз бўлса ҳам, Мусулмонқулни ҳайдашда бизга унутмаслик хайрихоҳликлар ва хизматлар кўрсатдингиз, биноан алайҳи¹ сиз бу жазодан маъфурдирсиз ва садоқатингизда боқий қолиб, амримизни ижро этишингизда шубҳа қилмаймиз...».

Худоёрхон «марҳамати шоҳонамиз», «бизга садоқатингиз» деган ибораларни хонларга хос жиддийлик билан ёздирди, аммо таши ялтироқ бу жумлалар бизга хоннинг «ичи қалтироқ» эканини, сурбетлигини кўрсатади, бизда унга қарши нафрат ҳисси уйғотади. Разилликда тенги йўқ Ҳомид гўё хизмати эвазига мукофот олиш муддаоси бўлмагани учун мактуби тегига имзо чекмагандек бўлади. Ҳамма жойдан фитна уруғини қидириб юрган Мусулмонқул бу ҳийлага дарҳол ишонади. Ёзувчи бу ерда пес билан песни қоронғида топиштиргандай бўлади, уларнинг иккаласини ҳам масхара қилади. Хатнинг қабих мазмуни билан ялтироқ услуби орасидаги номуносиблик ва контраст бизнинг Ҳомидлар, Мусулмонқуллар ва Худоёрхонларга қарши нафратимизни яна ҳам оширади. Ҳомиднинг имзосиз хати яна бир жиҳатдан ибратли. Фисқ-фасод гапларни имзосиз хатларга жойлаб, юқориларга қараб «юмалатиш» одати ўша хонлар замонасидан қолган бир иллат экан, ёзувчи бу иллатни фош қилиш билан унинг бугун учрайдиган ва «анонимка» деб аталадиган қолдиқларига ҳам зарба бергандай бўлади.

А. Қодирий классик адабий тилимиздан ғаразли мақсадда фойдаланмоқчи бўлганларни қоралаш ва масхаралаш билан чекланмайди. Қалби пок, нияти холис кишиларимиз ўтган даврдаги адабий тил воситаси билан ўзларининг энг нозик, энг гўзал, энг шеърый туйғуларини ҳам ифодалай олганликларини Кумуш ва Отабекнинг хатларида кўриш мумкин.

Ҳомиднинг сохта хати туфайли изтиробга тушган Кумуш Отабекка ёзган хатини:

¹ «Биноан алайҳи» — шу сабабли.

«Бевафога,— деб бошлайди. Хатнинг охирида:— «Сизга янги ёр, менга уятсизликнинг қурбони бўлиш муборак! Қумуш эмас, тупроқбиби ёздим, 17 жавзо...»¹.

«Умидим юлдузи... Қумушимга!— деб бошланади Отабекнинг хати.— Сиз ўзингизни тупроқ билан тенглаштирмоқчи бўлгансиз, лекин мен ҳозир Қумушга ҳам қаноат қилмай, Олтинбиби деб атамоқ фикрига тушдим.

Борлигим муҳаббат алангаси билан туташган ҳолда, завжингиз Отабек»².

Отабек кейинчалик воқеани англаб, Ҳомидларнинг суиқасдини бартараф қилгач, Қумушнинг ўша хатини яна бир эслайди: «Сизга очиб сўзлай, гўзал рафиқам: гўё менинг бу мактубим сизнинг Комилбек учун ҳасратли ёшлар тўккан, ўтли оҳлар тортган чоғингизда эришар-да, унутилган, эскирган бир юракнинг арзини тинглай олмассиз...»³.

Отабекнинг тасаввурича, Қумуш гўё Отабекни унутиб Комилбекка тўй розилигини берган ва гўё Қумуш ҳалигача марҳум Комилбек учун ҳасратли кўз ёшлар тўқади, ўтли оҳлар тартади. Агар Отабекнинг хати шундай чоғда эришса, яъни Қумушга етиб борса, эҳтимол, Қумуш унутилган бир юракнинг арзини тингламас, эҳтимол, Отабекнинг хатини марҳум Комилбек учун тартаётган оҳининг ўтида куйдирар!

Аслида бундай эмаслигини, Қумуш Отабекка содиқ эканини китобхон билади. Отабек ҳам Қумушга ишонди. Аммо у Қумушнинг Комилбекка тегмоқчи бўлиб яхши қилмаганини нафис ўхшатишлар, чиройли қочириклар ва кесатиклар билан шундай ифода қиладики, унинг хатини ўқиганда завқингиз келади, адибнинг сўз санъатига тан берасиз. Отабекнинг хатидаги ўша ўринлар ташқи кўринишдан эски услубда ёзилганга ўхшайди. Ҳасратли кўз ёшлар, ҳар нарсани куйдира оладиган ўтли оҳлар классик адабиётимизда кўп учрайди. Аммо анъанавий шаклларни ёзувчи бу ўринда ҳам реалистик ҳис-туйғулар билан тўлдиради, уларга янгича йўналиш, янгича сайқал беради.

¹ А. Қодирий. Ўтган кунлар, 161 — 162-бетлар.

² Ўша китоб, 173—174-бетлар.

³ А. Қодирий. Ўтган кунлар, 258-бет.

Агар Отабек билан Қумушнинг хатлари бутунича ўтган аср услубида ёзилса эди, «эди», ўрнига «эрди», «тупроқ» ўрнига «туфроқ», «мактуб» ўрнига «китобат» ёзилган бўлар, кўпгина ўзбекча иборалар араб-форс тилининг қонунларига асосланган мураккаб иборалар билан алмашинар эди. Ана унда ёзувчи бу хатлар орқали ифода қилган ҳаққоний фикрлар, ажойиб ҳис-туйғулар китобхонга ҳозиргичалик кучли таъсир кўрсата олмас эди.

Аммо ёзувчи ташқи кўринишда бир-бирига унча тўғри келмайдиган эски ёзув услуби билан янги мазмунни ҳаққоний ҳис-туйғулар воситаси билан уйғунлаштирган. У ўтган аср ёзув услубининг янги адабиётга хизмат қиладиган энг нафис, образли хусусиятларини танлаб олиб, романга сингдириб бера олган.

Ғ. Ғуломнинг «Қим айбдор?» ҳикояси тилида ғоя билан туйғу бирлигининг бошқа бир турини кўра-миз.

Бу ҳикоя социализм қурилиши йилларида техникани эгаллашнинг аҳамияти ҳақида сўз юритган асар. Техникадан орқада қолган Мадмиса жуда кўп кулгилли воқеаларни бошдан кечиради. У ҳали такси билан лифтнинг нималигини билмайди. Ҳикоянинг воқеаси ўттизинчи йилларнинг бошларида бўлиб ўтади. Эҳтимол, у пайтларда Тошкентнинг ўзида ҳам одам ташийдиган енгил таксилар, кўп қаватли уйларга ўрнатиладиган лифтлар йўқ даражада бўлгандир. Мадмиса бу нарсаларга Москвада дуч келади. Такси-машинанинг шоферидан сўрайди:

«— Пролетар район Ленин кўчасигача қанча ола-сан?»

— Қанча юрганиннга қараб тўлай берасан.

— Эҳ-а,— деди Мадмиса,— юрганига қараб тўлай берасанки, кўчага ташлаб қўйган кармон борми? Ҳозир байини қилмасак, бирпас туриб фалон пул берасан, деб ўтирсанг, орамизда жанжал чиқса, бунга кимнинг тоби бор?

«—...Ажойиб одам,— деди шофер истеҳзо билан.— Ахир мана бу автомат қанча юрганимизни... ўлчаб туради. Шунга қараб ҳақ тўлайсан-да»— деди шофер... масофа автоматини кўрсатиб. Мадмиса бу автомат ва унинг хўжайини шоферга ишониб-ишонмаслик бир

тарзда автомобилга чиқиб ўтирди. Ичидан «Шофер ранжитмаса бўлгани» деб борар эди»¹.

Автор Мадмисани кулиб тасвирлайпти. Мадмиса у айтган қолоқ бир қишлоқ одами ҳам эмас. Меҳмонхона номерида ойнага қараб «форм» қилиб галстук тақади. Бироқ ҳаётда кутилмаган янгиликлар жуда кўп. Мадмиса уларни ўзлаштириб улгуролмайди. Ўттизинчи йилларда бу янгиликлар адабий тилимизга ҳам энди кириб келаётганлиги сабабли Ғ. Ғулом уларнинг кўпини ўзимизда бор тушунчалар билан изоҳлаб тасвирлайди. Такси машинасини «киракаш автомобиль», «таксомотор» деб атайди. Номернинг ваннасини «кичик ҳаммом, мўрча» деб изоҳлайди-да, сўнг ҳамма жойда ваннанинг ўрнига «мўрча» ёзади. Ваннага ўрнатилган мураккаб автоматни тасвирлашда эса алоҳида бир қийинчилик ҳам сезилади. Мадмиса ваннанинг жўмрагини бекитмагани ва ифлос сувини туширмагани учун эшик очилмайди:

«Эшикнинг очилувини мўрча ичининг озода сақлануви учун алоқадор қилиб ишлаган эканлар янги замон усталари, мана сизга техника».

Бу ердаги жумлалар сал мураккаб тузилган. Чунки бу жумлаларда ифода этилган тушунчанинг ўзи ҳали тилимизга яхши ўрнашиб улгурмаган. Янги ўрнатилган тиш ҳам то оғиздан ўз ўрнини топиб олмагунча ноқулай туюлади. Адабий тилга янги кириб келган сўз ва иборалар ҳам мана шу тарзда ўзлаштирилади, ҳаёт талабига ва тил табиатига мос келганлари вақт ўтиши билан ўз ўрнига тушиб, силлиқланиб, ўрнашиб қолади. Бошқалари ўз-ўзидан чиқиб кетади.

Масалан, машинани ўттизинчи йилларда рус тилида ҳам кўпроқ «автомобиль» деб атар эдилар. Таксини тўлиқ қилиб «таксомотор» деб аташ одат бўлган эди. Бироқ вақт ўтиши билан «автомобиль» ўрнига «машина», «таксомотор» ўрнига «такси» ишлатиладиган бўлди. Чунки бу сўзлар жонли тил дарёсига тушиб, узоқ вақт юргандан кейин силлиқланди ва ихчамлашди. Узун «автомобиль» сўзи ўрнига айтишга ўнғайроқ қилиб «машина» дейиш, «таксомотор» ўрнига қисқагина қилиб «такси» деб қўя қолиш одат тусига кирди. «Қим

¹ Ғ. Ғулом. Танланган асарлар. Тўрт томлик, III т. 1959. 278-бет.

айбдор?» ҳикоясида Мадмисаннинг галстугини форм қилиб боғлаб олгани айтилади. Уттизинчи йилларда «форм кийинган» деган ибора ҳам анча кенг тарқалган эди. «Форма» сўзи асосида ўзбек тилига кирган бу тушунча «ҳарбий форма кийган ёки маълум формада кийинган» деган маънонигина эмас, янгича кийинган, умуман, яхши кийинган, ясанган, деган маънони ҳам билдирар эди. Ҳатто галстукни келиштириб боғлаш ҳам «форм қилиб боғлаш» шаклида айтилар эди. Бироқ йиллар ўтиши билан «форм» сўзи фақат асл маъносида «ҳарбий форма кийган», «темир йўлчи формасидаги киши» каби ибораларда сақланиб қолди. Яхши кийиниш ва ясанишлар эса ҳар гал гап мазмунига қараб «пасон кийинган», «олифта кийинган» каби иборалар билан ифодаланадиган бўлди.

Шунга ўхшаш шаклланиш ва ўзгариш даврини ҳар бир тил ҳам босиб ўтади. Утган асрда рус тилига янги тушунчалар ва терминлар кўплаб кираётган даврда «калиш» (галоши) сўзини «мокроступы» (ҳўлда юргич) маъносида, «олмос» сўзини «блестки» (ялтирағич) деган сўзлар билан ифодалаган одамлар бўлган. Лекин бу сўзлар тилга кириб ўрнашолмаган. В. Г. Белинский бу ҳақда шундай дейди: «Галоши» дегандан кўра «мокроступы» дейиш бизга тушунарлироқ бўлар эди. Бироқ бутун бир халқни «истамасанг ҳам «галоши» ўрнига «мокроступы» дейсан» деб мажбур қилиб бўлмайди-ку! Ҳар бир халқ... бошқа ҳеч қайси халқда мавжуд бўлмаган айрим сўзлар, терминлар, иборалар яратади. Бироқ ҳамма халқлар бир бутун одамзод оиласининг аъзолари бўлганлиги сабабли ва, демак, бир халқда бор бўлган алоҳида нарсалардан бутун одамзод фойдаланишлиги сабабли халқлар тушунчаларни алмаштириши, сўз бериб — сўз олиши ҳаётий бир заруратдир».

Грекча «поэзия» сўзи ҳамма Европа тилларига кирган. Русча «степь» («чўл») сўзи ҳам, арабча «алгебра» сўзи ҳам жуда кўп тилларга кириб ўзлашиб кетган. Бунинг кўп сабабларидан бирини В. Г. Белинский қуйидагича изоҳлайди: «Янги сўз — янги тушунча билан бирга туғилади... Янги тушунча қайси тилда биринчи марта туғилган бўлса, ўша тилда топилган сўз ўша тушунчага мосроқ бўлади, ёпишиброқ туради, бу сўз ўзи ифодаланган тушунча билан шундай қўши-

либ бирлашиб кетадики, уни бошқа тилда бошқа сўз билан айнан ифодалаш мумкин бўлмай қолади»¹.

«Ким айбдор?» ҳикоясига қайтайлик. Мадмиса умрида биринчи марта лифтга тушади. «Лифт» деган нарса Ўзбекистонда ҳали йўқ даражада. Шунинг учун ёзувчи уни ўзбек китобхонига изоҳлаб бериши, бу тушунчани ифодалайдиган сўзлар топниш керак. Ғафур Ғулом «лифт»ни «муаммо ҳужра» деб атайди. Бу ҳужранинг қанақа ишлаши, унинг «тилини» билмаган одам қандай аҳволга тушиши кейинги тасвирдан маълум бўлади. Мадмиса қалтираган бармоқлари билан лифт ичидаги тугмаларни бирин-кетин босаверади. Лифт ҳам беланглаган отдай уни гоҳ пастга олиб қолади, гоҳ баландга. Охири Мадмиса «дод» деб ҳушидан кетиб йиқилади.

Ҳикояда ўша давр ўзбек китобхони учун янги бўлган яна бир тушунча бор. Лифтга қараб турадиган одам бугунги тилда «лифтёр» ёки «вахтёр» дейилади. «Шофёр» ёки «монтёр» сўзлари ўша пайтлардаёқ тилимизга кирган эди. Аммо ҳали лифтнинг ўзи нималигини кўпчилик ўзбек китобхонлари билмайдиган бир пайтда «лифтёр» дейилса бу жумбоққа айланиши мумкин эди. Шунинг учун Ғ. Ғулом лифтга ва кирди-чиқдига қараб ўтирадиган одамни «дарвозабон» деб атайди.

«Дарвозабон уни (яъни, Мадмисани — П. Қ.) бир кичик ҳужрага (яъни лифтга) қамади». Охирида лифт беланглашга тушиб, Мадмиса ёрдам сўраб бақиргандан кейин «лифт дарвозабони»... лифтни пастга тушириб олди.

Лифт кабинасининг ҳужрадай кичкиналиги ҳам, ҳар подъезднинг кўча эшиги билан лифтига қоровуллик қиладиган вахтёрнинг дарвозабонга ўхшашлиги ҳам тўғри. Ғ. Ғулом бу янги тушунчаларни китобхонга тез етиб борадиган оммабоп сўзлар билан жуда аниқ тасвирлайди. «Лифт дарвозабони» деган ибора образли тасвир сифатида ўз ўрнида. Аммо бу иборага термин деб қарайдиган бўлсак, унда маълум бир номувофиқлик борлигини сезамиз. Ахир лифт — кичкина ҳужра, унинг дарвозаси бўлиши мумкин эмас, фақат эшиги бор. Подъезднинг кўча эшиги ҳам — дарвоза эмас.

¹ В. Г. Беллинский, Асарлар, VI т., 215-бет.

Шунинг учун бу ерда дарвозабон ўтирмайди. Кўп қаватли уйларнинг подъезд эшикларини қўриқловчилар ўзбекчада «дарвозабон» деган сўз билан эмас, «қоровул» ёки «вахтёр» деган сўз билан аталадиган бўлди. «Дарвозабон» деган термин эса ўзига жуда мос тушган ўринда — футбол дарвозасини қўриқловчи кишига нисбатан ишлатиладиган бўлди.

Мадмиса зўр тезлик билан ривожланаётган социалистик воқеликда техника тараққиётдан орқада қолганлиги учун кулги бўлади. Аммо ҳикоядаги кулги — юмористик характерда. Ёзувчи Мадмиса образида оддий бир совет кишисини кўрсатади. У ўзининг техникавий қолақлигига кўникиб кетмоқчи эмас. Мадмиса ўзининг бу аҳволдан қаттиқ уялади, Тошкентга қайтиб келиб, техникани эгаллашга астойдил бел боғлайди. «Одам қилган ишни одам қила олади» деганларидек, унинг бу борада ўз мақсадига етишига китобхон ишонади.

Демак, Ғ. Ғуломнинг бу ҳикоясидаги бадий тил ҳаётимизнинг инқилобий тарзда тараққий этиб, ўзгариб боришини кўрсатишга хизмат қилади. Зотан, социалистик реализмнинг энг асосий талаби ҳам ҳаётнинг тарихан аниқ ҳақиқатини революцион тараққиётда кўрсатишга қаратилгандир.

Социалистик ғояларни ҳаққоний туйғулар билан уйғунлаштириб кўрсатишда Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссаси ҳам жуда характерли. Бу асар колхоз ҳаётига бағишланган йирик прозаик асарларнинг энг дастлабкиси бўлди. Унда ҳам А. Қодирий ўзининг романларида кўринган бадий маҳорат билан Мулла Обид, Хотиб домла, Берди татар, Мирволи банги, Шодмонбой каби жонли характерлар яратди. Бой билан камбағал орасидаги кескин конфликт Бердибой билан Шодмон оқсоқолнинг охириги тўқнашувида жуда ёрқин кўрсатилади.

Қиссанинг «Қолхоз жони» деб аталган бобидан бир мисол олайлик:

«Рафиқовнинг таклифи билан колхоз етти қитъага бўлинади: буларни «бўлтак» деб аташга қарор қилинади... Бригадир ҳам «Бўлтак боши» деб аталмоқчи бўлади. Колхоз ерларининг аҳволи тўғрисида учлик комиссиясининг маърузаси эшитилади». Бу ерда «Четан» колхозининг аъзолари бир бригадага қарашли ер

участкасини «бўлтак» деб атайдилар. Алоҳида бир ерни «бўлтак ер» деб аташ одати халқ тилида азалдан бор. А. Қодирий ва унинг қиссасидаги қаҳрамонлар ма-на шу азалий одатдан фойдаланишади. Қисса қаҳра-монлари бригадирни «бўлтакбоши» деб атамоқчи бў-ладилар. Бу мисол меҳнаткашларнинг сўз ижод қилиш қобилиятини кўрсатиш жиҳатидан жуда характерли. Бироқ қисса чиққандан бери орадан ўтган салкам қирқ йил вақт давомида «Бўлтак», «бўлтак боши» де-ган сўзлар «бригад» ва «бригадир» сўзларининг ўрни-ни ололмади. Бунинг кўп сабабларидан бири, эҳтимол, шундадирки, «бўлтак» сўзи «тўмтоқ» сўзига ўхшаброқ кетади. Деҳқонлар илгаритдан «бўлтак ер» деганда бошқа ерлардан ажралиб қолган кичикроқ майдонни кўз олдига келтирадилар. Қолхоздаги бригада ерлари эса жуда катта майдонларни эгаллайди ва бир-бирла-рига туташиб кетади. Бундан ташқари «бўлтак боши» деган сўз «бригадир» (жонли тилда ўзбекча талаффуз-да ҳатто «биргат» ҳам дейишади) сўзидан кўра узун-роқ, айтишга ноқулайроқ. Бирор янги сўзнинг жонли тилга кириб яшаб кетишида унинг ихчамлиги ҳам, айтишга қулайлиги ҳам алоҳида аҳамият кашф қилади.

Шу нуқтаи назардан «томорқа» сўзига бир қаранг. Аслида бу русча «приусадебный участок» деган тер-миннинг эквиваленти сифатида майдонга келган. «Томорқа» сўзини ҳам халқ ижод қилган. У русча тер-минга нисбатан хийла ихчам, талаффузи жуда қулай, замиридаги маънони ниҳоятда яхши ифода этади. Шу-нинг учун «томорқа» сўзи жуда тез тарқалиб, тилга дарҳол сингиб кетди.

«Обид кетмон»дан олинган юқоридаги мисолнинг яна бир диққатга сазовор жойи — Обид кетмоннинг сўзларидир. «Чимзор» деган сўзни биз бугун «бўз ер» деб ҳам айтамыз. Уша ернинг ҳосилдор тупроғи ҳақида Мулла Обид «Қоп-қора кўмирдек тупроғига суқ киради» дея-р экан, биз чинакам деҳқон одамнинг дилини ҳис қиламыз. Қиссада Мулла Обиднинг девкорлиги, меҳ-наткашлиги, тadbиркорлиги, ҳатто қулоғининг карли-ги — ҳаммаси маҳорат билан кўрсатилган.

Энди ахборот тарзида берилган масалаларга кел-сак, булар ҳар бир катта асарда маълум бир «кўприк» ўрнида озми-кўпми бўлиши мумкин. Аммо «Обид кетмон»да зерикарли бир тарзда қуруқ санаб ўтилган

рақамлар, ишлаб чиқариш тафсилотлари, мажлис стенограммасига ўхшаш баёнлар анча кўп учрайди. Бу ахборот ва баёнлар асарнинг бадий нуқсонига айланади. Бу ўринда илғор ғоя ўзига муносиб образ шаклига келтирмасдан ва таъсирли ҳис-туйғулар билан уйғунлаштирилмасдан жўнгина айтиб ўтилади.

Албатта, А. Қодирий «Обид кетмон»ни ёзган пайтларда совет тематикасини бадий ифодалаш борасида адабиётимиз ҳали етарли тажриба орттирмаган эди. Ҳаётда катта ўзгаришларнинг кўплиги, ёпирилиб кириб келаётган янгиликларга дафъатан бадий ифода топиш қийинлиги ҳам бор гап эди. Қиссада мажлис жуда кўп. Ҳаётнинг ўзида колхоз ҳаракати вақтида мажлис чиндан ҳам жуда кўп бўлган. Ёзувчи уларнинг ҳаммасини тасвирлаб улгуролмайди, шунинг учун баъзида протоколга ўхшатиб, ахборот бериб ўтади. Ишлаб чиқариш тафсилотлари ҳам, рақамлар ҳам жуда кўп. Ҳаётда бунинг аҳамияти зўр бўлгани шубҳасиз. Аммо бадий тўқимада уларни саралаб, образлар, характерлар, деталларга сингдириб бериш учун ҳали тажриба етишмайди.

Умуман, социалистик, коммунистик ғоялар, янги тузумга оид жуда кўп тушунчалар теран фалсафий таълимотларга асосланганлиги учун уларни жонли халқ тилининг ҳазми кўтарадиган шаклларга солиб ифодалаш осон эмас. Бу иш ёзувчидан жуда кўп куч сарфлашни, изланишни, тажриба орттиришни талаб қилади.

Мажлисларда кўп гапириб, қолипланган тайёр ибораларга ўрганиб қолган одамлар ҳаётнинг ўзида ҳам бор. Бир вақтлар А. Қодирий ҳажв қилган Қалвак Маҳзум жонли тилдан узоқ бўлган китобий ибораларни қанчалик кўп ишлатиши юқорида кўриб ўтилган эди. Мажлисларга ёзма докладлар билан келиб, уларни зерикарли қилиб ўқиб берадиган айрим ношуд лекторларнинг тили эса бошқа бир тур китобийлик ва расмиятчилик оқибатида жонли халқ тилидан узоқлашиб кетган. Ҳассос сўз санъаткори Абдулла Қаҳҳор китобий тилнинг янгидан пайдо бўлган бу турини урушдан олдинги даврда чиққан «Нутқ» номли фельетонида қаттиқ кулги қилган эди.

Эр-хотин ўз уйларида оилавий ҳаётларига бир йил тўлишини нишонламоқчи бўлишганда «Кенг эши-

тувчилар оммасига мўлжалланган нотиқ»... алёр ай-тиш учун «рюмкани олиб ўрнидан турди. Қошлари чи-мирилди, ранги бир оз ўзгарди, аввал рюмкага, кейин уйнинг бурчагига қараб сўз бошлади:

— Уртоқ рафиқам! Ижозат берасиз, хушчақчақ ҳаётимизни шараф билан давом эттириб, оилавий бур-чимизни намуналик бажариб келаётганимизга бир йил тўлган кунда сизни бевосита табрик этишга!

Хотин бу муқаддимани ҳазил гумон қилганлиги учун қийқириб чапак чалди. Нотиқ яна ҳам жиддий-роқ қиёфада давом этди:

«— Бундан 365 кун муқаддам сиз билан биз ўз ҳаё-тимизда қатъий бурилиш ясаб, зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик...

Нотиқ оила тўғрисида ўз фикрини баён қилганидан сўнг «хотин ва социализм» деган китобнинг бир ери-дан уч, яна бир еридан икки, яна бир еридан бир ярим саҳифа ўқиб берди. Хотин бу орада икки марта оғзини очмасдан эснади».

Нотиқ шу тарзда оилавий ҳаётларига обзор бер-гандан кейин нутқини якунлаб шундай дейди:

«— Лекин бу камчиликларга қарамай, турмушимиз-ни аъло даражада олиб бораётганлигимизга ҳеч қан-дай шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас деб ҳисоблаш мумкин... Бу рюмкани мана шунинг учун кўтаришдан бурун ўз муҳаббатимни яна бир марта амалий суратда изҳор қилгани рухсат беришингизни талаб қиламан.

Хотин унинг ҳаракатидан «ўпич бер» деган маъно-ни англади-да:

— Упичми? Ҳеч бўлмаса шуни тўғри айта қолсан-гиз нима бўлар экан!— деди.

— Қандай,— деди нотиқ ҳайрон бўлиб,— битта ўпични деб нутқимни бузайми?

Нотиқ ўтирди. У ўтирганида яна аслига қайтди. Хо-тин унинг ҳар бир сўзидан кулар, завқланар эди»¹.

Нотиқнинг характерида жуда ғалати бир хислат бор. Бу одам асли ўзи жонли тилда сўзлашади. Бироқ минбарга чиқса ёки қўлига қалам олса бой, ширали халқ тили гўё эсидан чиқиб кетади. Эски замондаги баландпарвоз китобий тил муҳиблари жонли тилдан

¹ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. Т., 1967, I том, 407—411-бетлар. •

қандай бегонаспраса, бу лекторнинг характерида ҳам шунга ўхшаш бир хусусият бор. У битта ўпични деб нутқини «бузгиси» келмайди. Ибодат қилаётган одам ибодатини бузгиси келмагани сингари, фельетондаги нотик ҳам ўз китобий нутқини охирига етказмагунча қўймайди. У қолипланган китобий жумлаларни ўйлаб-нетиб ўтирмай қалаштириб ташлайверади. Жонли тилда уч бўғингина қисқа ибора билан «ўпич бер» дейиш ўрнига «муҳаббатимни яна бир марта амалий суратда изҳор қилгани рухсат беришингизни талаб қиламан», дейди. «Турмушимиз яхши» деган гапни эса «турмушимизни аъло даражада олиб бораётганлигимизга ҳеч қандай шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас деб ҳисоблаш мумкин» деб кўпиртиради. Бутун гапи қуруқ кўпикдан иборат бўлган бундай одамлар ҳаётда чиндан ҳам учрайди.

«Одамларики бор, ҳалол меҳнат билан ўзини кўрсатгани эринадия-ю, оламда борлигини маълум қилиб туриш учун кўпроқ гапиришга ҳаракат қилади... Тилимизнинг бойлигини, унинг қочириқларини ўрганишга эринган, сўз санъатига ҳунар деб эмас, касб деб қарайдиган, бисотидаги бир ҳовуч сўзни йиллар давомида айлантириб кун кўриб юрган бир туркум қалам аҳлининг «фаолияти», чала мулла баъзи олимларнинг «илмий хулосалари» натижасида ажиб бир тил бунёдга келган. Бу тилда ҳеч ким гапирмайди, зотан гапириш мумкин ҳам эмас, фақат ёзиб ўқиб бериш мумкин»¹.

Юқоридаги нотикнинг китобий тилини келтириб чиқарган сабабларнинг бир қанчасини А. Қаҳҳор бу ерда жуда тўғри кўрсатган. Айтадиган зарур бир гапи бўлмаса ҳам, фақат ўзини бир кўрсатиб қўйиш учун сўзга чиқадиган одам ҳақиқатан хашаки гапни кўп гапирди. «Оз сўзла, кўп ўйла» деган халқ мақоли бор. Одам айтмоқчи бўлган гапини қанчалик пухта ўйлаб олса, тили ҳам шунчалик яхши чиқади. Йўқ, агар киши сўзлайдиган нутқини пишитиб олишдан эринса, бу ишга қунт билан қарамаса, калаванинг учини тополмай гапни чувалаштиради, ўринсиз, палапартиш сўзларга, жумлаларга йўл очиб беради. Кейин буни хаспўшлаш учун ҳам «қолип»дан чиққан тайёр

¹ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. Т. 1967. I том, 411—413-бетлар.

китобий ибораларни бир-бирига улаб кўпайтира бошлайди.

Коммунистик ғояларни омма орасида тарғиб қиладиган кишилар ўз ишларига бундай совуққонлик билан қарашлари кечириб бўлмайдиган гуноҳдир. Илғор фикрлар ва ғоялар инсон тафаккурининг юксак босқичларида пайдо бўлади, уларнинг теран маъноларини тушуниш учун ва омманинг қалбига етказиб бериш учун ҳар бир нотик, ҳар бир қаламкаш аввало ўз савиясини юксалтириши керак, бутун истеъдодини ишга солиши, қунт билан меҳнат қилиши керак. Юқоридаги нотик оила масаласини ёритиш учун «Хотин ва социализм» деган китобни олиб, бир бобидан уч бет, яна бир жойидан икки бет ўқиб берган экан, бу унинг энг осон йўл танлаганини, тайёрига айёрлик қилганини кўрсатади. Баъзи бир қаламкашлар ҳам илғор фикр ва ғояларни қуруқ риторика шаклида, баъзи газета мақоласидагидек нобадий, «яланғоч» бир тарзда тарғиб қиладилар. Бунинг сабабларидан бири шуки, баландпарвоз, қуруқ тилда асар ёзиш қийин эмас. Бундай асар ўз авторидан катта бир тайёргарлик, алоҳида бир истеъдод ва савия талаб қилмайди.

«Ҳақиқий, илиқ ва жонли тасвирларга нисбатан жимжимадор тавсифлар жуда ҳам осон юзага келади... Ўрнингиздан жилмасдан риториканинг барча момоқалди роқларини гулдуратаверинг, бу сиздан катта бир меҳнат талаб қилмайди. Аммо ёмғир олдидан жим бўлиб қоладиган бирорта қушнинг қай аҳволга тушганини фаҳмлашга ва ифодалашга уриниб кўринг, бунинг қанчалик қийинлигини ўшанда биласиз»¹.

И. С. Тургеневнинг 1852 йилда ёзилган бу сатрлари бизнинг давримизда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Йигирманчи-ўттизинчи йилларда ҳали етарли билим олишга улгурмасдан адабиётимизга кириб келган ёш ёзувчилар ҳақиқий реалистик тасвир йўлига тушиб олгунча қуруқ тавсиф ва риторика босқичларини ҳам босиб ўтадилар. Абдулла Қаҳҳорнинг 1933 йилда «Олам яшарадир» деган илк ҳикоялар тўплами босилиб чиққан. Кейинчалик етук сўз санъаткорига айланган А. Қаҳҳор орадан ўттиз икки йил ўтгандан кейин 1965 йилда шу ҳикоясини эслаб, унинг тавсифий кам-

¹ Русские писатели о языке, тўплам, 1954, М., 306-бет.

чиликларини қаттиқ танқид қилган эди. Бу ҳикояда қишлоқлик беш қиз, бир кампир жўн бир оилавий суҳбатда шаҳардан келган меҳмон йигитга қуйидаги саволларни беришади:

«СССР нима учун миллатлар иттифоқига кирмайди? Нима учун муштумзўрни синф сифатида тугатув керак? Халқ хўжалигини тараққий қилдириш учун нималар қилиш керак?» Қишлоқ қизлари худди газетанинг бош мақоласини эслатувчи тил билан савол бергандан кейин, ҳикоя қаҳрамони ҳам халқаро прессконференцияда сўзланадиган расмий тил билан жавоб беради. Ёзувчи бу мисолни 1965 йилда бурунги ёш ёзувчиларга бир сабоқ тарзида келтириб: «Мен адабиётга унинг моҳиятини билмасдан, унинг пропаганда қуроли эканини юзаки, жуда юзаки тушуниб кирганман»¹, деган эди.

А. Қаҳҳор кейинчалик адабиётнинг моҳиятини беҳад чуқур тушуниб, ажойиб асарлар яратгани ҳаммамизга маълум. Унинг «Олам яшарадир» ҳикояси билан орадан уч-тўрт йил ўтгандан кейин чиққан «Майиз емаган хотин», «Анор» ҳикояларини солиштирсангиз, ёзувчининг ижодий ўсиши нақадар тез борганини, унинг маҳорати қанчалик юксалганини яққол кўрасиз.

1935 йилда ёзилган «Майиз емаган хотин» ҳикоясида ўша даврнинг энг илғор социалистик ғояларидан бири — хотин-қизларнинг тенглиги, озодлиги, эрлар билан баробар ишлаши мавзуси ёрқин бир бадиий шаклда очилади. Шу илғор ғояга тиш-тирноғи билан қарши турган Мулла Норқўзи очилган хотин-қизлар шаънига эрта-ю кеч бўҳтон тўқийди. «Сотиболдиннинг хотини дорихонада ишлайди, ҳар куни мингта одам билан жавоб-муомала қилади: ахир, биттаси бўлмаса, биттаси кўз қисади-да. Мелиқўзининг хотини автобусда кондуктор, баъзан ярим кечада келади; иши эрта тугаган куни ҳам ярим кечагача юрса, айшини қилса, эри билиб ўтирипими? Абдулҳакимнинг қизига уста Мавлоннинг ўғли бир ҳовуч майиз берганини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳаё борми шуларда?»².

Уйда «етти қават парда» ичида ўтирадиган ўз хотини мулла Норқўзига фаришта бўлиб кўринади. Аммо

¹ А. Қаҳҳор, Асарлар, Олти томлик, VI том, 450-бет.

² А. Қаҳҳор, Асарлар, Олти томлик, I том, 136-бет.

ҳикоя давомида бу «фаришта»нинг ўтакетган бузуқ аёл эканлиги фош бўлади. Уйнаш йигити паранжи ёпишиб кириб, бирга тунар экан-у, мулла Норқўзи эркакларга ҳатто овозини ҳам эшиттирмайдиган бу икки «фаришта»ни беҳаёлардан қўриқлаб, айвонда пойлоқчилик қилиб ўтирар экан. Заифона кийинган иккинчи «фаришта»ни эса ўз хотини гуноҳ устида тутиб олади. Жанжал бўлади. Маҳалла-кўйдан одам йиғилади. Шу ўринда тажрибасиз ёзувчи бўлса воқеани мажлисга айлантириб, илғор хотинларни сўзга чиқариши мумкин эди. Мулла Норқўзига ўхшаш эскилик тарафдорларининг шаънига газета мақолаларида ҳам айтиш мумкин бўлган расмий гапларни кўплаб айтиши мумкин эди. Аммо А. Қаҳҳор бундай қилмайди. У асарида айтмоқчи бўлган фикрини ёрқин образлар ҳолига келтириб, характерлар мантиқига сингдириб айтади.

Эрини Мулла Норқўзининг уйдан топиб олган хотин: «Войдод, халойиқ, бу қандай эркакки, хотинини бировга қўшиб қўйиб, ўзи эшик пойлаб ётади!» деб дод солади. Мулла Норқўзи қўшмачи эмас, у хотинини фаришта деб ўйлаб алданган, аммо бунини энди одамларга исбот қилиб беролмайди. Кекса бир одам унга қўлини паҳса қилиб «Садқан одам кетинг-е, айб эмасми?!— дейди.— Хотин қилиш қўлингиздан келмаса талоқ қилинг!»

Мулла Норқўзи яна ҳеч нарса деёлмайди. Эски эътиқод унинг ўзини шармандали бир аҳволга солиб қўйган. Шу пайт девор устида турган ўн икки ёшлардаги қизча «девордан кесак кўчириб олиб мулла Норқўзига ўқталди:

— Ҳу ўл, турқинг қурсин! Бошингга солайми шу билан! Маҳаллада сасиб, ўқувчи қизларга кун бермайсан-у, ўзинг нотўғри иш қиласан!

Мулла Норқўзи ортиқ чидай олмайди. Девор устидан қизга қараб ўшқиради:

— Сен гапирма! Сенга ким қўйипти гапиришни! Уста Мавлоннинг ўғлидан бир ҳовуч майиз олганингни ўз кўзим билан кўрганман!

Ҳамма кулиб юборди. Томдан кимдир қичқирди:

— Ҳа, бу кишининг хотини майиз емаган»¹.

Халқ тилининг қудратидан, бойликларидан маҳорат

¹ А. Қаҳҳор, Асарлар, Олти томлик, I том, 142—143-бетлар.

билан фойдаланган ёзувчи мўъжиза яратиши мумкинлиги бу мисолда яққол кўриниб турипти. Мулла Норқўзининг уйига кириб дод солган хотин ҳам, кекса чол ҳам, ўқувчи қизча ҳам, Мулла Норқўзининг ўзи ҳам бу ерда фақат бир огиздан гапирдилар. Лекин шу қисқа гапларда уларнинг руҳий ҳолатлари, ҳар бирининг ўзига хос тили ва дили, савияси ва позицияси, ёши ва жинси яққол кўриниб туради. Мулла Норқўзини қўшмачиликда айблаётган хотин «Войдод, бу қандай эркак!» деганда биз эрини ўйнаши билан тутиб олган аёл кишининг аламини, ғазабини, ёнишини сезамиз. «Садқаи одам кетинг-е, хотин қилиш қўлингиздан келмаса талоқ қилинг!» деган гаплар ҳам етмиш яшар мўйсафидга жуда мос, унинг дилида борини, феълини, эътиқодини аниқ ифодалайди. Ўқувчи қизчанинг девордан кесак кўчириб олиб, ёмон кўрган одамига ўқталиши ҳам, «маҳаллада сасиб, ўқувчи қизларга кун бермайсан-у, ўзинг нотўғри иш қиласан» дейиши ҳам унинг табиатига, ёшига жуда муносиб. «Ўзинг нотўғри иш қиласан» деган ибора кишига завқ беради. Қизчанинг чиндан ҳам янги мактаб тарбиясини олаётганига бизни ишонтиради. Отдан тушса ҳам эгардан тушмаётган мулла Норқўзи бу қизчага ўшқириб, унга бировнинг ўгли бир ҳовуч майиз берганини айтганда, одамлар гур этиб кулиб юборади. Ўзи қўшмачининг аҳволига тушиб ўтирган эскилик муҳибининг янги замон аёлларига қарши айтган гаплари энди чиндан ҳам кулгили тус олади. Демак, ёзувчи аёлларнинг очилиши ва янгича турмуш кечиришини ёқлайдиган илғор социалистик ғояни риторик сўзлар орқали эмас, тўлақонли реалистик характерлар орқали ифодалайди.

Тўғри, Мулла Норқўзига ўхшаб, хотинини «фаришта» деб алданган эрлар ҳамма даврларда бўлган. Ўйнашиникига паранжи ёпиниб борадиган эркаклар ўтмишда ҳам учраб турарди. Аммо уларга халқнинг муносабати илгари замонда хийла бошқача бўлган. Ўтмишда агар шундай ҳодиса устига халойиқ тўпланадиган бўлса, бирорта шарият пешвоси «ур» дер эди-ю, мулла Норқўзининг хотини ҳам, унинг ўйнаши ҳам тошбўрон бўлиб ўлиб кетарди. Мулла Норқўзининг ўзи ҳам тирик қолиши гумон эди.

Аммо янги замон кишилари бундай ваҳшийликдан узоқ. Улар Мулла Норқўзини ва унинг «фариштала-

ри»ни жисмонан ўлдирмайдилар, фақат улардаги ўтмиш иллатларини кулги билан маънан ўлдирадилар. Тарбиявий нуқтан назардан қаралганда ҳикояда кўрсатилган маънавий ғалаба мулла Норқўзиларни жисмонан ўлдириб эришиладиган ғалабадан минг марта афзал.

Ҳикоядаги социалистик ғоя мана шу маънавий афзалликда, мулла Норқўзиларни кулгили аҳволга соладиган мана шу янгича инсоний муносабатлар ва ҳис-туйғуларда мужассамланади. Ғоя билан туйғунинг бундай юксак бадий бирлиги юқорида биз кўриб ўтган ёрқин, сержилва, сербўёқ тил воситаси билан амалга ошади.

ТИЛ БОЙЛИГИ — ДИЛ БОЙЛИГИ

Ҳар бир сўз — ҳаётдаги конкрет бир нарса ёки тушунчани ифодалайди. Демак, кишида сўз бойлиги қанчалик кўп бўлса, одам тилни қанчалик чуқур билса, унинг ички дунёси шунчалик бой бўлади. Ҳар бир халқ, ўзи обод қилган водийлар, ўзи яратган шаҳару қишлоқлар билан қандай фахрланса, ўзи яратган тил бойликлари билан ҳам шунчалик ифтихор қилади. Чунки ҳар бир тил шаҳару қишлоқлар каби шу халқнинг бутун тарихи давомида яратилади, обод водийлар каби асрлар давомида сайқал олади.

«Тилни халқ яратади,— дейди шоир Н. Риленков,— аммо унга сайқал бериб бадийлаштирувчилар — сўз санъаткорларидир. Адабий тил оғзаки халқ тили ҳисобига узлуксиз бойиб боради. Бусиз адабий тил ўлик тилга айланади. Ёзувчининг тилга оид диди ва иқтидорини унинг китобий нутқ билан жонли нутқ унсурларини қанчалик яхши уйғунлаштира олиши белгилайди»¹.

Шу нуқтан назардан А. Қодирий, С. Айний, Ойбек, Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор каби адибларимизнинг асарларига ёндашсак, уларнинг ҳаммаси ҳам жонли халқ тилини адабий тилга санъаткорона пайванд қилиб ишлатганларини кўрамыз. Аммо худди шу икки дарёни — жонли халқ тили билан адабий тилни — бир-бирига қандай қилиб қўшиш, уларни қандай қилиб уйғунлаштириш

¹ «Вопросы литературы», ж-л. 1967, № 6, 131-бет,

масаласини ҳар бир ёзувчи ўз олдига қўйган ғоявий-бадий вазифадан келиб чиқиб, ўзига хос дид, иқтидор, ҳаётий тажриба иштирокида мустақил ҳал қилади. Уларнинг бадий тилларидаги ранг-баранглик шундан келиб чиқади.

«Меҳробдан чаён» романида Анвар билан Раънонинг ҳовлида ёлғиз қолиб, бўлажак тўй ҳақида сўзлашган пайтлари:

«Раъно Анварнинг қаршисига ўтирди. Утириши билан кучли шамол юриб, бошидаги рўмолни учирди ва олиб бориб Анварнинг бетига ёпди.

— Ҳа-ҳа-ҳа, шамол сиздан ўчимни олди. Қани гапиринг.

Анвар рўмолни қисмига олди:

— Ҳозир гапираман. Лекин шартим бор.

...Анвар Раънонинг олачалпоқ кўланка ичида хаёлий бўлиб кўринган юзига қаради. Унинг ҳаё ичида олийлик касб этган жоду кўзи Анварнинг ҳозирги мақсадига тушунганликни ифода қилар эди»¹.

Биз тагини чизган сўз ва иборалар А. Қодирийга хос бадий тилнинг характерини кўрсатади. Бошқа ёзувчи бўлса, эҳтимол «кучли шамол эсди», ёки «шамол қўзғалди», «шамол кўтарилди» деган бўларди. А. Қодирий «шамол юриди» дейди. Бу ибора ҳам халқ тилида бор. Ёзувчи шамолнинг қандай юрганини Раънонинг бошидан учиб бориб Анварнинг бетини ёпган рўмол орқали кўрсатади. Ёзувчи кўриб, ҳис қилиб турган ҳаётий ҳодисани қоғозда истаганидай ифода этиши учун шамолнинг қўзғалиши, ёки кўтарилиши эмас, мана шу тарзда юришигина керак.

Анвар бетини ёпган рўмолни «қўлига олди» ёки «бетидан олиб бир четга қўйди» дейиш мумкин эди, Аммо ёзувчи Анвардаги ҳисни бермоқчи. Анварнинг бетини қандайдир бир рўмол эмас, севгилисининг рўмоли ёпади. Бошқа бир ҳолатда, эҳтимол, Анвар бу рўмолни нафис бир гул каби авайлаб олган бўларди. Аммо ҳозир Анвар ҳаяжонланиб турган пайт. Мана шуни ёзувчи жуда аниқ, жуда кучли бир сўз билан «қисмига олди» деб ифодалайди. Бу «қўлига олиб қисди, гнжимлади» деган маънони билдирмайди. «Қафтига олди» дейилса ҳам бўлмас эди. Чунки рўмол

¹ А. Қодирий. Меҳробдан чаён, Т., 1959, 96-бет.

кафтда турадиган нарса эмас. Нафис бир ҳаяжон бу ерда фақат «қисимига олди» ибораси билан лўнда ва равшан ифодаланиши мумкин эди.

Тарихий романнинг қаҳрамони бўлмиш Раънонинг юзи умуман «хаёлий бўлиб кўринади» дейилса китобий бир баён келиб чиқар эди. Аммо шамол юриб турган пайтда, олачалпоқ кўланка ичида сеvimли йигити Анварга олийлик касб этиб хаёлий бўлиб кўринган юз ва кўз жуда ёрқин бир реалистик тасвирнинг намунасидир. Бу ерда жонли халқ тили унсурлари билан китобий тил унсурлари А. Қодирийнинг талантига, дидига, ҳаётий тажрибасига, хуллас, унинг услубига мос тушадиган бир тарзда узвий бирлашади.

Энди Фафур Ғуломнинг «Ёдгор» қиссасини эсланг. Меҳрихон исмли жувон эски турмуш иллатларига ён бериб, эмизик боласини чапани йигит Жўрага алдамчилик билан топшириб кетади. Болага Ёдгор исмини қўйган ҳам, уни юз ўлимлардан олиб қолиб, одам қилган ҳам — Жўранинг онаси. Ҳали уйланмаган ўғли ёш гўдакни кўтариб келганда кампир аввал уни яқин қариндошларидан бирининг боласи деб ўйлайди.

«Нинни-ниннигина, неварагинамдан ўргилай, йиғламасин, йиғламасин, мана ҳозир бувингиз қўлини артади, дўндиққинамни ўзим бағримга босаман». Боланинг онаси келавермагач, кампир Жўрага «тиниб-тинчимайсан-да, ўғлим»,— дейди.— Сенинг болажонлигинг менинг ҳам тинкамни қуритди... Тусингни ел емасин, ўғлим, ҳай, сен қанақа бола чиқдинг?» Жўра болани «ўзимники, онаси туғиб ўлди» деб эълон қилади. Шунда кампир йиғлашга тушади. «Етти номусимни ерга букдинг, жувонмарг. Мен сени ким кўрганга мақтаб, орқангдан кўрпача солдириб юрган бўлсам! Қариган чоғимда кенжагинамнинг хотини менга пушти паноҳ, қўл-оёқ бўлармикан деган эдим»¹.

Бу ерда оддий бир онанинг ички дунёси, дили унинг ажойиб тили орқали очилади. Ўғли Жўрани «болажон» деб атаган кампирнинг ўзи болажонликда тенгсиз. Ўғлининг қўлида йиғлаётган чақалоқни юпатмоқчи бўлиб айтган гапларига қулоқ солинг: «Ниннигина, неварагинамдан ўргилай, йиғламасин, йиғламасин». Ҳали

¹ Ғ. Ғулом, Танланган асарлар, Тўрт томлик, III том, 68—70-бетлар.

тили чиқмаган бола бу сўзларнинг меҳрга тўла маъносини уларнинг гўзал оҳангидан сезиб олиши мумкин. Бу сўзларни айтаётган пайтда онанинг юзида, кўзларида гўдакни ўзига ром қиладиган қанчалик илиқ туйғулар барқ уриб кўринган экан! Ёзувчи буни тасвирлаб берган бўлмаса ҳам, кампирнинг дилига муносиб сўзлари орқали биз унинг кулиб турган юзини ҳам, меҳрибон оналик қиёфасини ҳам кўз олдимизга келтира оламиз.

Кейинчалик ёмон бир ҳодиса юз бергани Жўранинг важоҳатидан сезила бошлайди. Шунда она аввал сал жиддийлашади, сўнг ранжиб гапираётгани унинг «тиниб-тинчимайсан-да», «тусингни ел емасин!» деганидан сезилади. Ҳар бир сўз онанинг тилида гавҳардай товланиб жилваланишига эътибор беринг. «Тусингни ел есин» деган қарғиш бор. Бу ерда «ел» сўзи шамолнинг бир турини эмас, касалликнинг бир турини билдиради. Юзини ел еган одам жуда бадбашара бўлади. Шамол маъносидаги ел матонинг рангини ўнгитиб, тусини олиб, хунук қилиб қўяди. Эҳтимол, «тусингни ел есин» деган қарғишнинг мана шундай маъноси ҳам бордир. Нима бўлганда ҳам, Жўранинг онаси ўз ўғлига бундай ёмон елларни раво кўрмайди. У ўғлига «тинмайсан», ёки «тинчимайсан» дейиши мумкин эди. Бироқ бу сўзлар алоҳида-алоҳида айтилганда она истаган нозик маънони бера олмас эди. «Тиниб-тинчимайсан-да» деган иборада эса оналарча эркалатиб уришиш оҳанги бор. Бу икки сўз мана шу тарзда бир-бирига қўшилганда бир-бирига зарбланиб, таъсир кучи гўё тўрт баробар ошгандай туюлади. Кўнгилсиз бир ҳодиса юз берганлиги, ҳали уйланмаган йигит бирдан онасиз гўдакка ота бўлиб қолганлиги кампирни жуда эзади. Баджаҳдроқ аёл бўлса, Жўрани нотаниш гўдак билан бирга қувиб юбориши ёки ўзи аразлаб бошқа ўғлиникига кетиб қолиши мумкин эди. Бироқ бу ерда тасвирланаётган аёл меҳрибон бир она. Рўй берган кўнгилсизлик уни ҳам қийнайди. «Етти номусимни ерга букдинг-ку» деган сўзлар айтилганда биз онанинг қанчалик қаттиқ оғринаётганини сезамиз. «Номусга қолдирдинг» деган иборага нисбатан «етти номусимни ерга букдинг» деган ибора қанчалик сермазмун бўлса, меҳрибон онадаги изтироб ҳам баъзи бир лўлироқ аёлларнинг ор-номус ҳақидаги дод-войла-

рига нисбатан шунчалик кучли. Она ўглини ҳамма жойда мақтаб юрган. Буни энди ўзига хос қилиб, «мен сени ким кўрганга мақтаб юрсам!» дейди. «Қим кўрганга» деган қисқа ибора «қаерда кимни кўрсам ўшанга» деган маънони билдиради. «Орқангдан кўрпача солдириб юрган бўлсам» дегани «соясига кўрпача солдиради» деган мақолга яқин. Бу мақолда лаганбардорларга қарши қаратилган истеҳзо бор. Кампирнинг сўзлари ҳам истеҳзодан холи эмас. Фақат бунинг мақолдан фарқланадиган маъноси шуки, кампир ҳаммага ўглини мақтаб, унинг яхшилигига одамларни ишонтирган, шунинг учун баъзилар орқаворатдан Жўрани ҳурмат қилиб, унга «кўрпача тўшаб» юрган, яъни қариндошларидан бири унга қизини берадиган бўлган. Кампир эса бўлажак келинга умид боғлаб, «қариганимда пушти-паноҳ қўл-оёқ бўлармикан» деб ўйлаган. Мана энди бу ҳаммаси нучга чиқди. Жўранинг аммаси қизини бермайдиган бўлади:

«Бо, худо кўтарсин унақа йигитни, ким кўрган билан юриб, бола кўтариб келадиган бебошбоққа берадиган қизим йўқ. Менинг қизим ҳали очилмаган гул, моҳпора»¹.

Бу ерда оналарнинг бошқа бир тоифаси гапиряпти. «Бо, худо кўтарсин» деган жумланинг ўзиёқ димоғдор бир аёлни кўзимизга кўрсатади. Езувчи бу аёлга киноя кўзи билан қараётгани, «менинг қизим очилмаган гул, моҳпора» деган сўзларда сезилади. Сўнгги сўзларни Жўранинг аммаси айтган. Аммо Жўра бу сўзларни мақтанчоқ, чиранчиқ бир аёл айтганини сезиб туради ва ўз ҳикоясида буни китобхонга ҳам сездиради. Хусусан, «моҳпора» сўзининг урғу билан айтилиши кулгили. Эҳтимол, Жўранинг аммаси бу сўзга «очилмаган гул»дан ҳам зўрроқ бир маъно бераётгандир-у, «моҳпора»нинг асл маъноси нималигини билмас. Форс-тожик тилларида ойни «моҳ» дейдилар. «Пора» дегани «бир бурда», «бир бўлак» деган маънони билдиради. Демак, «моҳпора» дегани «ойнинг бир парчаси», «ойнинг бир бурдаси» дегани бўлади. Ой ўзи гўзал бўлганда ҳам, унинг бир парчаси, бир бурдаси ортиқ даражадаги мақтовга сазовор эмас. Шунинг учун ўзбекчада тўғридан тўғри «ойдай қиз» дейилади. Агар мақ-

¹ Ғ. Ғул о м, Танланган асарлар, Тўрт томлик, III том, 71-бет.

товни яна бир даража ошириш керак бўлса «ой деса ой, кун деса кун» деб таърифланади. Бу билан биз «моҳпора» сўзини камситмоқчи эмасмиз. Тилимизда бу сўзнинг ҳам ўзига муносиб ўрни бор, хизмати бор. Фақат Жўранинг аммаси бу сўзни маъносига тушунмасдан ишлатаётганини, «моҳпора»нинг маъносини яхши биладиган ёзувчи эса унинг мақтанчоқлигини кулги қилаётганини айтмоқчимиз, холос.

Ёзма адабиётимиз асрлар давомида истеъмомга кiritган сўз бойликлари реалистик характерлар орқали янги адабий тилимизга кириб, хилма-хил вазифаларни бажаради. Масалан, биз баъзан бош бармоқдан кейингисини русча «указательный палец»га ўхшатиб «кўрсаткич бармоқ» деймиз. Ҳолбуки, ёзма адабиёт орқали кирган «шаҳодат бармоқ» ибораси янги адабий тилимизда ҳам ишлатилиб келади. Ғ. Ғулом ёзган «Шум бола» қиссасининг бош қаҳрамони қаландарларга қўшилгандан кейин ҳаст эшон учраб қолади:

«Шаҳодат бармоқлари» билан ўз олдиларига имладилар. Тавозе билан олдиларига бордим. «Муборак қўллари билан пешонамдан силаб:

— Бой, бой бўтам, жуда «худо назар қилган бачча экансан, осмонга қара ўғлим! — дедилар.

Шунда беш панжаларининг орасидан етмиш битта жаннат кўрибман»¹.

Бу ерда ёзувчи ҳаст эшоннинг «мўъжиза»ларини ҳажвий кулги билан кўрсатяпти. Эски диний китобларда илоҳий одамлар беш панжаларининг орасидан етмиш битта жаннатни кўрсата олишлари жиддий оҳангда ҳикоя қилинади. Ғ. Ғулом эса бу ерда ўша оҳангни масҳара қилади. Эшоннинг ҳажвий характерини очишга хизмат қилган «тавозе» «муборак қўллар», «худо назар қилган бачча» каби сўз ва иборалар адабий тилга кириб, янги мазмунни очишга билвосита хизмат қилади. Демак, ёзма адабиётимиз яратган бадий тил анъаналарининг катта бир қисмини совет ёзувчилари янги бир асосда давом эттирадилар, янги мақсадларга хизмат қилдирадилар.

С. Айнийнинг «Қуллар» романидаги қул савдоси саҳнасида содда бир харидор қулбаччага хуштор бўлиб: «Умед билан келдим, бозордан қуруқ қайтмай

¹ Ғ. Ғулом, Танланган асарлар. Тўрт томлик, III том, 137-бет.

дейман, бунга 50 тилло берай, келинг, ҳай денг энди»¹, дейди. Романнинг 1935 йилги бу нашрини, С. Айнийнинг ўзи ўзбекча ёзган. «Умид» сўзининг тожикчага яқин қилиб «Умед» шаклида айтилиши, «хўп денг» ўрнига «ҳай денг» ибораси ишлатилиши бухоролик кишининг ўзига хос сўзлаш услуби борлигини кўрсатади. Қул бозорида юрган Абдурахмон бой етти ёшлик масъум қулга қизиқиб қарайди. Бойнинг кетидан қолмай юрган даллол:

«Келинг, бой ака, шу болани олинг, деб жиддийроқ даллолат қила бошлади».

Бу ердаги «даллолат қила бошлади» ибораси классик адабий тил анъаналаридан фойдаланишнинг характерли мисоли бўла олади. Биз «даллол» ва «далил» (исбот) сўзларини яхши биламиз. Жонли тилда «даллолат қилди» эмас, «даллоллик қилди» дейилади. Аммо «даллоллик қилиш» бутун бир касбни умумий тарзда ифода қилади.

С. Айний тасвиридаги «даллолат қилиш» эса сотилаётган қулнинг фойдасига далил кўрсатиш, уни харидорга таъиниш, реклама қилиш каби кенкрет маъноларни билдиради. Араб тилини яхши биладиган кекса зиёлилар бу тилда мавжуд бўлган имкониятлардан ҳам жуда яхши фойдаланганларки, бу — классик адабий тилимизда гоъят тараққий этган бир анъана эди.

«Сароб» романида Саидий Аббосхон деган адабиётшуносни ўзинча шундай баҳолайди: «Ижод» тилсимининг сирлари шу Аббосхонгагина маълум... У қобилият тўғрисида «заршунос» бўлиб, ҳар кимга ўз иқтидорига қараб шу сирлардан озроқ айтади. Мумтоз шоирларнинг мумтозлик сирларини ҳам шу одам орқали билиш мумкин»².

«Иқтидор», «мумтоз шоир» каби сўз ва иборалар ҳозирги адабий тилимизда кам учрайди. Аммо буларни эскирган китобий сўзлар деб аташ ҳам тўғри эмас. Чунки А. Қаҳҳор йигирманчи йиллардаги ижодий зиёлилар муҳитини шу сўзларнинг иштирокисиз тасвирлай олмас эди. Айрим нозик фикрлар ёки туйғуларни алоҳида товланишларигача аниқ очиб бериш учун бундай сўз ва иборалардан ҳозир ҳам фойдаланиш мумкин.

¹ С. Айний, Қуллар, 1935, Тошкент — Самарқанд, 66-бет.

² А. Қаҳҳор, Сароб, 1933, т., 96-бет.

Ҳамма гап бундай сўз ва ибораларни ўз ўрнида маҳорат билан ишлатишда.

Ойбек ўзининг «Навой» романини Ҳирот тасвиридан бошлайди:

«Баҳор қуёши кўкнинг тиниқ ферузасида, «Гавҳаршод» мадрасасининг ҳайбатли гумбази устида порлар, азамат пештоқларнинг нақшлари шуълаларда жонли, ҳавойй бир чаманзор каби турли-туман олов ранглар чақнатар, кабутарлар дам учиб, дам сирпаниб қўниб, гумбаз теварагида қувонч билан иноқ ўйнашар эди»¹.

Ерқин бир манзарани кўз олдимизда гавдалантирувчи бу гўзал тасвир ўзбек тилининг энг яхши классик ва замонавий анъаналарини бир-бирига санъаткорона пайванд қилиш натижасида майдонга келади. «Баҳор қуёши», «азамат пештоқ», «олов ранглар» қаптарларнинг сирпаниб ўйнаши,— ҳаммаси замонавий тилимизга хос иборалар. Шу билан бирга осмонни «кўкнинг тиниқ ферузаси» дейилиши гумбаз нақшларининг ҳавойй бир чаманзорга қиёс қилиниши жумлага тарихий ранг беради, айни чоқда, классик поэзиямизнинг руҳини ҳам романга олиб киради. «Феруза», «ҳавойй» деган қадимий сўзлар бошқа бир жойда учраса кўп ишлатилиб, сийқаси чиққан сўзлар бўлиб туюлиши мумкин эди. Аммо санъаткор ёзувчи ўзининг қалб ҳарорати билан бу сўзларни гўё янгилаб, ёшартириб тоборади, улар гўзал бадий тасвир таркибига киргандан кейин китобхонга янгича завқ беради, унинг дилини бойитади.

Келтирилган барча мисоллардан кўриниб туриптики, ажойиб ўзбек адиблари маълум бир даврни, маълум бир инсоний, миллий, ижтимоий муҳитни, маълум қаҳрамонларни ҳаққоний тасвирлаш йўли билан адабий тилимизга жуда кўп сўз бойликларини олиб кирдилар, бу тил бойликлари билан китобхонларнинг дилларини бойитдилар.

* * *

Бу ерда биз фақат проза жанрининг тили бўйича сўз юритдик. Қичкина китобчада барча адибларимизнинг бадий тил бобида олиб бораётган ишларини

¹ Ойбек, Асарлар, IV том, 1969, 5-бет.

таҳлил қилиб чиқиш мумкин бўлмаганлиги учун биз ўзбек прозасининг асосчилари бўлган энг йирик адибларимиз ижоди билан чекландик.

Сўнги йилларда ёзувчиларимизнинг бадиий тилини ўрганишга интилиш бир қадар ошиб борапти. Ғ. Ғулом, Ойбек, А. Қаҳҳор, Ш. Рашидов, А. Мухтор асарларининг тилига бағишланган кандидатлик диссертациялари ёзилди. Энди Қ. Яшин, Мирзакалон Исмоилий, Назир Сафаров, Саид Аҳмад каби адибларимизнинг бадиий тил бобидаги ижодий тажрибалари ҳам махсус ўрганилмоғи зарур.

«Тилга эътибор — элга эътибор» деган ҳикматли сўз бор. Биз адабий тилимизни бойитиш, уни янада ривожлантириш учун курашар эканмиз, партия ва ҳукуматимиз миллий тилларни тараққий эттиришга, СССР халқларининг маданиятини, санъати ва адабиётини юксалтиришга ҳамisha ғамхўрлик қилиб келаётганидан илҳомланамиз. КПСС Марказий Қомитетининг Бош секретари Л. И. Брежнев партиямизнинг тарихий XXIV съездида шундай деган эди:

«Адабиёт ва санъат ҳамма республикаларимизда, СССР халқларининг ўнлаб тилларида, миллий формаларнинг ёрқин ранг-барангида самарали ривожланаётгани кишини ғоят мамнун қилади».

Ўзининг она тилида асар ёзаётган ҳар бир қаламкаш ҳам, ранг-баранг миллий шакллардаги ёрқин асарларни севиб ўқийдиган ҳар бир китобхон ҳам бугун мана шундай теран мамнуниятни чин дилидан ҳис қилади.